Бальтасар
Грасиан

ПАЙХАСЛАР КИТАБЫ

Бальтасар Грасиан

ПАЙХАСЛАР КИТАБЫ

425

Рух-Ашгабат-1993

ВВК 88
Г21

Бальтасар Грасиан

Г21 Пайхаслар китабы. (Терҗиме эден А.Ыклымов.)
А: Рух, 1993-96 сах.

Говгасы етик дүнйәниң алҗырадян, энтер-пелегиңи айлаян ерлери аз дәл. Шейле пытраңңы пурсатларында ич дөкүшере дертдеш, ягдайдан баш алып чыкмага догры ёл салгы берйән маслахатчы күйсейәрсиң. Дурмушда гөвнүңдәки ялы йүрекдеш, дост-яр мыдама тапдырып дурмаяр. Шейле болансоң, көп халатларда теркидүнъелиге баш урмалы болярсың.

Дурмуш өврүмлериниң көп йыллык тежрибесини өзүнде җемлән шу "Пайхаслар китабы" иң кын пурсатларыңызда ыгтыбарлы ёлдаш, парасатлы маслахатчы болуп билер.

Г0303000000 ББК88

© «Рух» неширяты, 1993 й.

Инди хеммелер кәмиллиге етишди, хасам бетери шах-[illegible]т болды. Шинди бир данадан гадым замандакы еди данаң [illegible]ины сораярлар, шоңа гөрә-де хәзир бир кишиң гөвнүни [illegible]иди озаллар тутуш халкың гөвнүнден туран аңсат бо-[illegible]ыр.

Адамың гылык-хәсиети ве медениет - ынсаның әхли [illegible] тарапы, ине, шу ики өзенде жемленйәр. Бирини бейле-[illegible]инден айрып болмаз. Билимиң боланы хич зат, зехинем [illegible]к. Эмма акмагың бетбагтлыгы онуң дурмушдакы, этҗек [illegible]шини сайлайшындакы, ковум-гарындашларының, дост-яр-[illegible]рының ичинде этҗек ишини билмән ялңышянлыгыдыр.

Гизлин херекет этгин. Дуйдансызлык - үстүнлигиң ги-[illegible]ви. Оюндан чына геч - яманлык гөрмерсиң. Нәме хыялың [illegible]рдыгыны айтман, или хейҗана саларсың, ылайта-да улы [illegible]ипедекэң сырыны айтмагын, хеммелер бу нәме иш этҗек [illegible]ларка дийип интизар болар, сыр думаны өртүлип, шол сы-[illegible]м адамларда ягшы умыт дөредер. Өзүңе улы ил дүшүнсин [illegible]ен вагтыңам ичини дөкмеҗек бол, хер өңъетене йүрек сы-[illegible]на аралашмага ёл берме. Аз сөзле - пайхас шамчырагы [illegible]удур. Хыялыңы иле яйсаң - хыялыңы якдыгың: айтдыгың - [illegible]еррев кемсиңи тапарлар, шейдибем ишиң пашмаз - бу болса [illegible]ки эссе ишиң гайтдыгы. Шейлеликде, бир иш этмекчи бо-[illegible]нда таңрыма огшаҗак бол, шейтсең, улы пикири илиң [illegible]дама сенде болар.

Пайхас билен эдерменлик - бейиклигиң өзени. Бакы ге-[illegible]лер бакылык эчилйәр. Нәче адам өзүниң нә кишилигини [illegible]илйәркә; шуны билйән хөкмүрован адам болмалы. Акмак [illegible]чин бу дүнъе гараңкыдыр. Пайхас билен гүйч-кувват - гөз [illegible]илен гулак; эдерменлик ёк еринде, пайхас пак маңыздыр.

Иле герекли болгун. Кыблагәхи хейкелкеш дөредйәндир [illegible]ймән, кыблагәхи оны эй гөрйәнлер дөредйәр. Сени ал-[illegible]ларындан, говусы, сенден товакга этсинлер. Харам алкы-[illegible] сыгынсан, ягшы умытдан дынарсың: биринҗиси унутгыч, [illegible]җисем хакыдачылдыр. Гарашлы адам хошамай кишиден [illegible]удыр: тешнелигини гандырып, хергиз чешмәни ташлаян-[illegible]лар, пыртыкалың сувуны сыкып алып, алтын гапдан күл

габа ыкындырлар. Зарлыгам тамам - достлугам, шонуң биле аркалашыгам. Эй, худай жан, гой, биринжи сениң дурмуш йөрелгэн болсун - мыдам иле герекли бол, шол ислеги кемтөррэк бержай эдип, хер хачан сениң көмегиңе зар болгайлар; хер кес болса, болайсын - саңа умыдыгэр болгай. Йөне өте сыр саклап, илиң аңыны азашдырайма, өз бэхбидиңи арап, өз якыныңа яманлык этмек бейикликден дэл, песликден.

Адамың кэмиллиги. Хич ким кэмил болуп дүнйэ инмейэр, йөне адам хер гүн өз шахсыетини кэмиллешдирип, өз кэрине өкделэп, кэмиллигиң, мертебе белентлигиниң ве хатыраның чүр депесине етйэр. Муны сиз онуң отурыш-турш унда, эдим-гылымында, акыл-пайхасында, пикир йөредишинде, нэмэни күйсэп, нэмэнем йигренйэнлигинде гөрүп билерсиңиз. Башгалара хемише ине шу битевилик, шу кэмиллик етмейэр, олар үчин мыдама бир затлар кемтерлик эдйэр; башга бир топары болса бу кэмиллиге гич барярлар. Кемсиз кэмил, гепи-сөзи пайхаслы, эдер ишини билйэн эр кишини мыдама акыллы адамлар говы гөрйэрлер, онуң билен сөхбетдеш болсалар, ики болуп биленоклар.

Башлыгы еңиҗи болма. Еңмек - өзүңи йигрендирмек диймекдир, өз җенабыңы еңмек болса пайхаса лайык дэл, үстесине-де горкулы. Рүстемлик ек йигренилйэн зат, ылайтада агайы келанларың үстүнден рүстемлик этсең йигренилерсиң. Эгер җан этсең, өз артыкмачлыгыңы гизлэп билерсиң, себэби оваданлыгам җула салып боляр ахырын. Көплер, ылайта-да зор кишилер шов ишде, хер хили багыш этмелерде өзгелере илгезик өз орунларыны берйэрлер. Йөне акылы өзлеринде гойярлар: акыл эхли байлыкдан ёкарда дуряр, акылың сэхелче гөвнүне дегдигиң - онуң алыхезретлериниң дегнасына дегдигиндир. Ким белентде отурып, патышалык сүрмеги күйсейэн болса шу хили белендем болмалыдыр. Оларың алыхезретлерине делалат герекдир, йөне илден артыклык герек дэлдир; олар үчин берилйэн маслахат диңе унудылан задың ятладылмагы ялы бир нэрседир, алыхезретлере берилйэн маслахат асла оларың аңмаян задының дүшүндириши болмады дэлдир. Йылдызлар бизе эшгэр сапак берйэр: гүнүң рөвшен зүрятлары, олар хич хачан онуң парлак шөхлесиниң өңүни тутҗак болмаярлар.

Иң улы гайрат - хыҗувыңа буюрмак. Шу белентлигиң өзи адамың калбыны эхли бела-бетерлерден гораяр. Өзүңе буюрмакдан, өз хыҗувыңы овсарламакдан, шоларың шахы-

на какмакдан зор гүйч болуп билмез. Барды-гелди эгер хыжув, гараз, шахсыети өз ыгтыярына гойбермэенлигинде-де, барыбир, онуң танапыны башына атаймалы дәл, хасам бетери, улы ишлерде шейтмели: соңкы ахмырлардан халас болмагың иң гысга ёлы, ине, шудур, халал шөхрата-да шу ёл тиз элтер.

Илдешлериңе махсус кемчиликлерден халас болгуның. Сув өз акып гечйән топрагының ягшы-яман хәсиетини өзүне алян болса, адам өз доглан үлкесиниңкини аляр. Бирлери ватана башгалара гаранда хас миннетдардыр, чүнки ватаның лэлезар йылдызы оларың йүзүне хас гүлүп бакды. Хер бир халкда, иң бәркиси, иң бир билимли халкда-да худайтарапын бир етмезчилик боляр; гоңшулары, адатча, шол етмезчилиги йылгырып я-да яңса алып тесвирлейәрлер. Шу догабитди тегмиллери айырмак я, иң болманда, оларың үстүни басырмак еңил-елпай иш дәл: шу хили адам илдешлериниң ичинден сайланып, шан-шөхрата эе болуп билер, бу өрән сейрек душ гелйәр, йөне онуң бахасына етме ёк. Мундан башга машгала, ковум-гарындашлык, везипе, яш барада-да кемчиликлер боляр, ине, шоларың бары җемленип, адам пахыр шолардан дынмага чалышмаса, онсоң онуң дүйшүнде сыгыр мүндүги - иши гайдяр.

Багт ве шөхрат. Биринҗи-хә үйтгәп дурандыр, икинҗем үйтгемән. Ол-а шу өмүр үчиндир, бу-да ахырет үчин; ол бахыллыгы еңер, бу-да унудылмагы. Багты арзув эдйәрлер, кәте-де багта етйәрлер; шөхрата мынасып болярлар. Чын шөхрат күйсемек эдерменлиге элтйәр. Шөхрат мыдама лэхеңлериң хемрасы болупды, шоңлугына-да галар, онда арачара зат болмаз: я гудрат гөркезер я-да нәгехан болар, я хайран эдер, я-да йигренч дөредер.

Уссат билен тиркешгин. Достларың билен тиркешип, хернә кән затлар өвренгей сен, достларың билен гүрлешип, аҗап билим алгай сен: достуңа халыпа дек гара ве сүйҗи гүррүңдешликден өзүңе көп пейдалы акыллар ал. Пайхаслы адамларың достлугы икиян тарап үчинем пейдалы, геплейәнә диңлейәниң алкышыны аляр, диңлейәниңем акылы артяр. Эмма биз муны көпленч унудярыс, чүнки текепбирлик бәхбидиң өңүни өртйәр. Акыллы кишилер эр кишилер билен гатнашар, оларың өйи башагайлыгың месгени дәл-де, эдерменлик оҗагыдыр. Билимли беглериң өзлери диңе сөзи я иши билен нусга гөркезмән, эйсем оларың гатнашык эдйән

[illegible] адамлар топарам ажап ахлагың, гөрүм-гөрелдәң мекдебине өврүлйәр.

Тебигат ве сунгат, зат ве дөредижилик. Овадан*лык нәме*, шонда-да көмек этмели: сунгат нагшыны сындирмесең, оваданлык хем бедрой зада өврүлйәр, сунгат болса кемтерини япып, гөрмегейлигинем арша галдыряр. Тебигат бизи тәлей умманына зыңып гойберйәр, шонуң үчинем сунгата сыгналың! Сунгатсыз иң ажап натура-да кәмил болуп билмез. Медениетсиз адамың мертебесем ярпыдыр. Говы тербие алмадык адам хер хачан гөдеклигини гөркезҗек болар дурар; ол өзүни онаржак болмалыдыр, эхли бабатда кәмиллешҗек болмалыдыр.

Кә икинжи, кә биринжи ниетиңден угур алып херекет эт. Адам өмри - адамың хилеси билен гурян гөреши. Хилегәрлик ниетиң-пикириң узакдан урян пайхас ярагындан пейдаланып сөвеш эдйәр: хич вагт айдан задыны этмейәр: ялңышдырмак үчин нышана аляр; гөзе чөп атмак үчин гаты өкде хайбат атып, дуйдансыз, гарашмаян ериңден бөвүсйәр, өзем дынман сениң акылыңы чашырып, башыңы айлажак боляр. Бәсдешичиң пикир-хыялыны аңмак үчин бир ниетини амала ашыржак боляр, соңам йүз угра ызына өврүлйәр-де, гаршыдашының ахмалына галяр ве еңиш газаняр. Акыл җөвхер дек йити, йөне хиләниң гурян оюнларыны өңүнден гөрүп, онуң болшуны ассырынлык билен сынлаяр-да, ынандыржак болян затларындан дүйбүнден башга задың боларына гарашяр, шейдип гөз юмуп-ачасы салымда хиле гуруляндыгыны билйәр; биринжи ниетиң ургусына гарашып дуруп, икинжисине, хатда үчүнжисине-де гарашяр. Залым мекирлик өз тутан гушуны иенлерини билип, ики эссе зор салмага башлаяр, алдамак үчин хакыкатың өзүнем пейдаланяр. Башга оюн, башга-башга усуллар - инди мекирлик башга дона бүренйәр, хилегәрлик пәк йүреклик лыбасына гирйәр. Ана, шо вагтам сынчылык көмеге гелйәр; ол алысдакы нышаныны гөрүп, ягтылык сырының астындакы түмлүги тапяр-да, гурлан яман ниети паш эдйәр. Ол гөрер гөзе йөнтемҗе-де болса, гаты чуң гизленип ятяндыр. Ине, мекирлик булутлары Гүн шөхлеси билен шейле даркаш гуряр.

Болуш ве эдеп-экрам. Ишиң битмеги энтек ярпы иш, геп шол ишиң нәхили эдилендигинде. Гөдеклигиң бар зада кесби етйәр, адалатдыр пайхаса-да ол абрай гетирмейәр; хошгылавлык, сыпайылык әхли зады безейәр: "ёк" сөзүне алтын

чайып, хакыкаты сүйҗүдйәр, гаррылык нәме, шоңа-да ягтыҗа нур сачяр. Әхли ишде "нәхили" говы: алчак аш иер, бодул бок. Алчагың иши хөкман шов алар.

Пайхаслы көмекчилериң болсун. Барлыларың зорлугы төверегине акыллы-башлы адамлары йыгнап билендиклери үчиндир. Ана, шол адамлар хем барлылары акмаклык керебинден бошадып; әхли агыр җеделлерде үстүн чыкарярлар. Даналарың көмегине даянмак - бейиклере махсус. Бизиң билимли-соватлы эйямымызда худайтарапын артыкмач доглан адамлары гула өвүрмек эндиги таң болупдыр. Кән билмели, аз яшамалы, билимсиз өмүр - көпүнсиз габыр. Шоңа гөрә азапсыз алым болянлара телпегимизи чыкаралың, олар или диңләп, или гөрүп, тутуш ил-гүнүң пайхасыны өзүне сиңдирийәрлер. Ол ил өңүне чыкып көпүң адындан сөзлейәр, онуң агзындан чыкян сөзлер гадым даналарың пайхасының мөхри, ол кесекиниң сачан дериниң хасабына мүнеҗҗимлериң шан-шөхратына эе боляр. Пәхимли көмекчилер әхли ылымларың дүрдәнесини алып; оңа билим эссенциясыны гошуп иле яйярлар. Ким пайхас-пәхими өзүне гуллук этмек үчин янында саклап билмейән болса, гой, оны достларының арасындан агтарсын.

Акылыңы хош ниет билен утгашдыргын - бу сениң көп үстүнликлериң гиревидир. Кән акыл билен уҗыпсыз эрк ялы айылганч зат ёк, бу зорлук билен дакылан тәлейдир. Бет ниет - белент дережәң зәхери, ол акылың көмеги билен өте габахат ишлер эдйәр. Пес максат үчин уланылан белент акыла нәлет болсун! Ягшы ниетсиз пайхасың өзи ики эссе наданлыкдыр.

Үнси совмак, ылайта-да яманың үнсүни совмак үчин усул-тәриңи үйтгедип дургун. Башкы херекетиңи чалшырып дур - бирмеңзеш гопсаң, деррев хыялыңы аңарлар, өңүртмеклерем ахмал, хатда әхли этсем-петсемиңи пуҗа чыкармакларам даш дәл. Гөни учуп барян гушы авламак итиң аңсады, йөне сап атып учян гушы аңсат-аңсат нышана алмарсың. Икинҗи сапаркы - эмелиң соңуна-да гарашып отурма, себәби ики өврүмде әхли ойнуң сырыны билйәрлер. Хиләң мыдам гурулгы болсун. Оны аңҗак болуп гаты кән гөрги гөрерлер. Түрген оюнчы хергиз гарашылян гөчүми этмез, гаршыдашының гарашян задыны асылам.

Ыхлас билен зехин. Шуларың хич бири болмаса, бейиклик мүмкин дәл, йөне икисем биригәйсе велин; гөз гамашдыряр. Не зехинли, не зехинсиз дийилйән адам ыхлас этсе,

жан этмейән зехинлиден кән иш битирйәр. Шөхрат азап билен газаныляр; аңсат битен ише кән гадыр гоюлмаяр. Иң ёкары везипелерде-де ыхлас этмек зерур: шол ыхлас, адатча, зехиниң бардыгына-да гүвә гечйәр. Кимде-ким улы ишде иң болманда ортача ер алмага чалшып, йөнекей ишде биринжи орун алмак билен канагатланмаса, говы ниети үчин ол багышланяр; йөне кимде-ким йөнекей ишде тапавутланып билйәркә, бейик ишде ортача ер аланына шүкүр этсе, оңа багышланма ёк. Шейлелик билен, хем аслы болшуң герек, хемем сунгат, оларың битевилиги болса ыхлас билен беркидилйәр.

Аша умыт билен ише башлама. Хайсы хем болса бир зат чакданаша тарыпланса, ол көпленч шол таманы өдемейәр. Шонуң үчинем хыяла ковалашмалы дәл, себәби арзув эдилйән зады хыяла гетирмекден аңсат зат ёк, йөне шоңа етмек кын. Хыялбентлик билен арзув икисиниң никасындан яшайшың ыгтыяр эдйәниңден хас улы бир зат пейда боляр. Етилен зат хер ничик белендем болса, йүрекден турмаяр, шоңа гөрәде ченденаша умыда халыс ынанан ынсан калбы бегенмегиң ерине гынаняр, себәби онуң диени болмады. Умыт - хакыкаты ювмарламагың уссады; гой, сагдын пайхас арзув эдилйәнден хас пейдалы зат барада алада эдип, оны агыздырыклап сакласын. Илки, хөвеслендирмек үчин, әхли зады серип гояйман, хайсыдыр бир затжагазы карзына бермели. Гой, хакыкат гарашылышындан хас артыграк эчилсин. Эмма акмага бу дүзгүн ярамаз - бу ерде үстүне гошулаянының-да зыяны ёк: ынам өделмәнсоң, нәме дийсең болар дурар, шонуң үчинем инди өңки айылганч гөрүлйән зады-да элхал саярлар.

Адам ве онуң заманасы. Иң сейрек герчеклерем дөврүне баглыдыр. Яшамага мынасып заманда өмүр сүрмек көплере башартмады; шол дөвре етенлерем оны боюн эгдирип билмеди. Ики-еке кишилер говы эйямда яшамага мынасыпды - говы мыдама дабараланмаяр ахырын: херки задың өз вагты-мөврити бар, мешхур затларам дөврүң күйсегине баглы. Эмма пайхасың бир артык ери бар.- ол бакы, шонуң үчинем бу асыр болжак болса, пайхасың дөври дәл, оңа гележекки асырлар мувапык.

Багтлы болмак сунгаты. Мунуң гаты кән маслахаты бар, йөне, вах, хер кимден дана чыкярмы нәме. Телекечи болсаң, ишиң ровач алар. Кәбирлери хич задың гамыны этмән, хачан маңлайым ачыларка дийип, шо-ол перишделериң омын диерине гарашып йөрендир. Башга бирлери акыллырак - олар

горкы-үркүсиз өңе йүврүп, өз дызларына даянярлар, себәби кәте эдерменлик гушуның ганаты багтың үстүнденем элтйәр, онуң хөзирини гөрмек, ылахым, хер киме несип этсин. Йөне догры пикир этмели, гөвни пәклик билен ыхласдан говы ёл ёкдур, чүнки пайхасдан беленд-ә багт болуп билмез, биакыллыкдан эрбедем бетбагтлык болуп билмез.

Шыпалы билимлер. Пайхаслы адам дүнъеви, непис ылмың эесидир; ол гаты кән затдан хабарлы болуп, ит яндакдан бөкен ялы этмән, өрән ерликли пикир өврүп билйәр; шеребели сөзлери, аңрыбаш говы ишлери мыдама ол мысал гетирип билйәр, өзем олары айны еринде уланяр. Чүнки маслахата гатнашянлар көпленч пөвхе акыллы гүррүңден шеребелиже сөз билен айдылян дүрс пикири кем гөрмейәрлер. Эркана эдилен маңызлы гүррүңиң мүң такал окандан зыятдыгыны гөре-гөре гелйәс.

Өз дырнак ялы кемчилигиңе-де ёл бермели дәл. Ине кәмиллик аламаты. Рухы я-да тен кемчилигинден халас адам ек-түкдүр, олардан аңсат гутулып хем боляр велин, олары шол апалашып йөрлер. Пайхаслы киши дырнак ялы тегмилиң негөзел зады заяландыгыны гөрүп, ненең гынанман дуруп билсиң - бир бөлежик булут нәме, шолам гүнүң өңүни тутуп билйәр ахырын. Шан-шөхратдакы тегмили ичигара адамлар гаты тиз гөрүп, дынман шоны нышана алярлар. Өз кемчилигиңи артыкмачлыга өврүп, оны гизләп билмек ылайта-да гыйматлы. Цезарь өз келдигини лавр веногы билен гизләр экен.

Пикир-хыялыңа буюр. Герек еринде оны сакла, кәте-де жылавындан чек, чүнки эхли кейпи-сапамыз шонда ахырын; кәте пайхасың өзем шонуң диенинден чыкып билмейәр. Ол - хөкмүрован. Арзув-хыяла канагат этмән, бу дүнъеде эдйән ишине-де гатышяр, дурмушымыза агалык эдйәр, кейпи келлесинде-кә оны шат эдйәр, кә-де гамгын; өзүмизден разымы я дәлми, биз шоңа баглы. Акмакларың өй желлады, киме-ә дынман агы-пыган суратыны чекип берйәр; кимсә-де гайгыгамсыз дурмуш эчилип, кейпи-сапада өмүр сүрмеги вада берйәр. Гаты инчеден дуюп, өзүң оны агыздырыклаймасаң, гөр, ол нәмелер этмез.

Сынчы адама алкыш айдың. Өң бир заманларда пикир йөредип билмек укыбына иң ёкары баха берер экенлер; инди бу етерлик дәл-инди өңүнден билмели, өзем, эсасы зат, яланы паш этмели. Сынчы дәл адама пайхаслы дийип болмаз. Ада-

мың йүрегини окап билйән, әхли заады өңүнден гөрүп отуран адамларам боляр, сыртланлар болуң-а, бу заңңарлар адамын ичини парран гөрүп отырлар. Хакыкат бизиң үчин иң мөхүм зат, шолам ярты айдыляр, йөне дуйгур акыл оны долулыгына гөрүп отыр. Эгер өзүңе пейдасы дегер өйтсең, ынанҗанлык җылавыңы гойберәй, йөне яманлыгы етер өйтсең велин, деп ичине, гүмүни тапсын!

Хер кимиң ачарыны тапмалы. Адамлара диенини этдирмегиң эсасы серишдеси шудур. Мунуң үчин эдерменлик дәл-де, түргенлик, адамың угруны тапмак герек. Хер кишиң бир халаянҗа заады боляр - олар дүрли-дүрли, чүнки алла хер кими бир хили дүнйә индерипдир. Хер ким бир задың гулы: бири - хорматың, башга бири ачгөзлүгиң, көпүсем - кейпи-сапаның гулы. Шонуң үчинем кимиң нәмә гуллук эдйәнини аңып, шоңа лайык серишде тапмалы, онсоң хер киме өз ачарҗыгы билен барыбер. Ниресинден бармалыдыгыны гөзле: мыдама онуң ховасы белент дәлдир, йөне үйтгевсиздир, чүнки асыллы адамдан бедасыл адам кәндир. Адамың дуйдансыз үстүни басмалыдыр, говшак дамарыны тапып, эдил шол хөвес эдйәнҗе ерине хүҗүме башлабериң, ана шонда кейпиниң угруна сергездан болуп йөрен кишиден хөкман үстүн чыкарсыңыз.

Көпе чапма, чуңа етҗек бол. Бейиклигиң дүйп манысы санда дәл-де, хилдедир. Аҗап зат мыдама тәкдир, сейрекдир; нәме көп болса, шонуң гадыры аздыр. Ине, адамларың арасында-да шиллиң узынларың акылы гарыш ялыдыр. Кә киши галың китаба гадыр гойяр, хамала китап элиңи түргенлешдирмек үчин языляр ялы, аслында велин китап келле үчин ниетленип языляр ахырын. Диңе гиңлиге яйрасаң, орта гүрпден чыкмарсың. Гаты кән билйән окымышларың ишигайданлыгы оларың әхли зада акыл етирҗек болуп, хич затдан оңлы баш чыкарып билмейәнлиги. Диңе чуң билйәнлер хакыкы артыкмач кишилердир, белент затлар ичинде болса гахрыманчылыга тай ёкдур.

Улы иле дүшнүкли затдан гача дур. Ылайта-да ислеглеззете гезек геленде шейле. Өз эсериниң көп адамларың гөвнүнден тураныны билип, гахар атына атланан дана, пахпах, нәхили белент! Хеммелериң өвгүси пайхасың гахарыны гетирйәр. Хамелеонларың ховадан ииитлениши ялы, кәбир адамларам мәрекәниң сежде этмегинден леззет алярлар, шоңа гөрә-де, мәрекәниң агыр демем олар үчин Аполлоның

мәхрем деминден зыяда. Зада дүшүнмекде-де шейле: надан-лары аңк эдйән я-да горкузян гудратлара хайран галмагын: мәреке акмакдыр, пайхаслы пикирленмеги аз-аз адамлар ба-шаряндыр.

Догручыл адам. Ол горкыны-үркүни билмән, мыдама адалатың тарапында дуряр - мәрекәниң шовхунам, хүңка-рың сүтемем оны адалат чызыгындан чыкарып билмез. Йөне ол дурнуклылыгың пәлваны ниредекә? Хакыката тагзым эдйәнлер аз. Көп адамлар хакыкаты тарыплаярлар, йөне ил йүзүне шейдйәрлер; башгалар ховп гөрйәнчәлер шейдйәрлер, ал, ховп душ гелдими - дейюслар ондан ач-ачан йүз өвүр-йәрлер, мекир адамлар болса оңа вепалы киши болан бо-лярлар. Адалат хич бир икирҗиңлемән, достларың гаршы-сына гидйәр, хәкимлериң гаршысына гидйәр, хут өз бәхби-дине-де гаршы гидйәр-ине, шу сынагда оңа көп кишилер дө-нүклик эдйәрлер. Мекир заңңарлар ёкарда отуранларың я болмаса дөвлетиң бәхбидине зепер етирмезлик үчин чына беримсиз мымык сөзлер билен ондан йүз өврерлер. Эмма гөв-ни ачык йигит велин хер хили ялана дөнүклик дийип дү-шүнйәр; ол йитигөзлүгине дәл-де, өз тутаньерлилигине буй-санып, мыдама хакыката тен берйәр. Онсоң ол барды-гелди хакыкатың раятларыны терк эдәйсе-де, бу о йигидиң дур-нуксызлыгыны гөркезмән, эйсем кесекилериң агып-дөнүп дурандыгына шаятлык эдйәр, чүнки хакыкаты ташлап гиден-лер шоларың өзи.

Бигадыр ише баш гошма. Ылайта-да или гүлдүрҗек бо-луп азара галма, ёгсам хормата дәл, илиң йигренҗине мына-сып боларсың. Ынҗыклык метҗидинде гаты кән ёллар бар, йөне өзүне гөвни етйән кишилер олардан гачяр. Үйтгешик затлары халаян адамлар боляр, олар пайхаслы адамларың йигренйән әхли задыны говы гөрйәрлер; оларың иң говы лез-зет алян задыдыр - иле меңземезлик; шейдип хем олар, догрусы, мешхурлык газаняарлар, йөне хорматың дәл-де, гүлкиниң предметине өврүлйәрлер. Алымчылык ишинде-де ченден чы-кылмалы дәлдир, ылайта-да гүлкә язайҗакдыгы өңүнден дуйдурып дуран ерлерде бейтмек болмаз; олары җикме-җик санаҗак болуп хем отурмалың, себәби оларың әхлисине улы ил хатыра гоймады, бу эййәм белли зат.

Багтлы билен бетбагты танагын, себәби биринҗә сөен, икинҗиденем гач. Бишовлук - көпленч халатда самсыклы-гың җезасы, голай-голтумың үчин болса, бир япышса,

айрыласы гелмейэн кесел. Кичи бела дервезэңи ачмакдан этияч эт - онуң ызына түкенме ёкдур, биринжи беладан он эссе айылганчдыр олар. Ойнуң биринжи дүзгүни - карты ерли-еринде гоймалы: хэзирки козырь картың реңкиндэки пессежик карта өңки козырдан хас улудыр. Йөрелмели ёл белли дэл болса, парасатлы ве эгэ адамларың ызына дүш - *иру-гич олар говы чыкалга тапарлар.*

Яшы бир чене баран дийлип хасапланян адамлара ягшылык этгин. Хөкүмдара иле ягшылык эдйэр дийип өвүлсе пейдалы: бу монархлара абрай гетирйэр, шейдип олар хатыралы адам болярлар. Хөкүмдарың ялңыз бир артыкмачлыгы бар, ол хем - *бейлеки адамлара гөрэ көпрэк ягшылык* этмек. Дост ким, ким достлашып билйэн болса шол дост. Эмма бирем ягшылык эдеси гелмейэн адамлар бар, өзем муны олар кын дүшйэнлиги үчин шейле эденоклар-да, эйсем хут гахар зерарлы шу хили эдйэрлер: олар башдан-аяк худай ёлуна ягшылык эдйэн бенделериң гапма-гаршысына дөрэн адамлар.

Сап атмагы оңар. Эгер сап атмак дурмушың мөхүм йөрелгеси болса, ондан-да мөхүми өзүңе, ишиңе, кетде кишилере гезек геленде-де ёк диймеги башармакдыр. Эгер дерексиз иш болса, меселем, бу-ха мениң гымматлы вагтымы аляр дий; бидерек зат билен мешгул боландан элиңи совук сува урмадыгың ягшы. Акыллы адам хич кимиң йүрегине дүшмез, йөне хич ким сениңем йүрегиңе дүшмесин. Ким хемме кишэ дегишли болса, шол өзүне-де дегишли адам дэлдир. Досты хем көп тутунмажак бол, олардан хем өз эдениңден зыят зада гарашма. Артык задың говусы болмаз, ылайта-да ынсан гатнашыгында шейле. Пайхаса лайыклап, бирсыдыргын йөресең, достлугыңам сакларсың, хормат-сылагам, чүнки шейтсең, бахасына элъетмез ат-абрайың серхедиңден чыкмарсың. Ине шейлелик билен, сайлап-сечен ёлуңы эй гөр-де, гөвүн талвасыңы азада сакла, ил-халк билен сөхбетдеш боланда-да, хич сыпайычылыгы элден берме.

Өз артыкмач тарапыңы бил: иң говы башарныгыңы өсдүр, йөне бейлеки укыпларыңам ятдан чыкарма. Өз артыкмач ерини билйэн киши хас беленде галып билер. Зехиниң гүйчли тарапыны аныкла-да, шол угра ыхлас эдибер: бириниң акылы кэн, бейлекисиниңем батырлыгы. Көп адамлар өзүне зор саляр, оларың шонуң үчин хич бир алан галасам

болмаяр. Еңил ёл билен газаныллан үстүнлик хыҗувың гөвнүни авлаяр, йөне соң велин өкүнерсиң.

Өз гарайшың болсун. Ылайта-да мөхүм ишлерде. Самсыкларың ишини гөрйән зат оларың пикирленмейәнлиги; ишиң ярпысына-да дүшүнмеги башармаянлар, пейда хайсы, зелел хайсы билмейәнлер болмалысы ялы херекетем эдип билмезлер; олар йөнекей зада көп аграм берип, хас мөхүм зада-да аз аграм берйәрлер, шейдип хемме зада терсине баха берйәрлер. Көп адамлар болса пайхасыны йитирмейәрлер, себәби оларда шо ёк. Чуң акыл етирилип, акыл өйҗүгинде сакламалы затлар бар. Дана кишиң хемме зат хакда өз пикири боляр, йөне ол чуң хем гаты улы манылы затлара хасам көп үнс берйәр, чүнки ол шо ерде өз чениңденем көп зат бардыр диййип пикир эдйәр. Ине шейдибем пикир өвүрсең, илки эден пәхимиңденем хас аңырларык аралашярсың.

Ыкбалыңы сынап гөр - дурмуш ёлуны гөзлеҗек болсаң, мензиллере етҗек болсаң, хөкман тәлейиңи сынап гөргүн. Гуҗур-гайратыңы йөне ятырандан херекет эден ики эссе ягшы. Кыркдан гечениңден соң Гиппократы көмеге чагыраныңдан өңрәҗикден пайхаса айлананың говы. Ыкбала диен этдирип билсең, оңа етеси нәме бар - кә гарашып (себәби гарашмагам оңарма герек), кә етип, өз пайыңы, өз нобатыңы алып билсең, зор болдугың, вах, йөне о заңңарың албайына овсар дакып билйән бармы нәме. Ыкбалың хошгылавдыгыны дуйдугың, батыр топулгын; ол гөзел гызлар дек батыр йигитлери халаяр. Шорманлай велин, сынанып хем отурмасын, элинден гелҗек иш болмаз, иң говусы, ыза чекилсин, ёгсам онуңкың хасам булашмагы ахмал. Кимиң ыкбалы чүвсе, горкмасын-да басыберсин!

Гизлин окуң нireden гелйәнини гөрем, совлам. Совулмагың иң бейик инче тарларының бири шудур. Гизлин ок атып, пикир-ниетиңи билйәрлер, йүрек калбыңы шейле гизлин, шейле чуң барлаярлар. Ол ок хиле окудыр, дегсе, хеләк эдер, бахыллык зәхерине эйленип, гахар авусы чалнан найзалар - голдав-хормат белентлигинден шувлап инйән гөзе гөрүнмез йылдырым мысалы бир нәрседир. Мәрекәниң гыбатгүррүңи, айры-айры кишилериң бет ниети эсасында гурлан тутуш бир дилдүвшүклериң ыраң атдырып билмедик адамларының көпүси бидережик сөз зерарлы улы илиң хормат-хатырасындан җыда дүшди. Кәте-кәте-де, терсине, шол окларың пейдасам дегәййәр, олар шөхрата шөхрат гошуп, ат-ова-

заңы хасам арша галдыряр. Эмма шол оклар нәхили ниет билен шейле тиз атылан болса, эдил шо зейиллем эгә гаршыланмалыдыр, сынчылык болса, нәхилирәк болҗагыны өңүнден аңмалыдыр, чүнки билмек - иң ынамдар горагдыр, өңүнден гөрлен, дуйлан ургы эййәм о диен бир горкулы дәл.

Шов ойны вагтында бес эден ягшы. Теҗрибели оюнчыларың кадасы шейле. Оңарып ыза чекилмегем батыр хүҗүм эденче бардыр; көп иш битирип, көпем газанан болсаң - болдум эдәйгин. Ишиң үзнүксиз шов болуп гидип отурса, хөкман бөврүңи диңле; хас ынамдары чалшып-чалмашып дурсун; туршумтык-сүйҗи зат башдан-аяк сүйҗи затдан кем дәлдир. Үсти-үстүне иши ровачлык болса, бир ховплы ери болмалы, ахмал болма, эхлисиниң чым-пытрак болуп, йыкылып, дагап гитмеги ахмал. Кәте ыкбал бизе аз салым гүлүп бакяр, йөне гүленде гүлен шекиллидир. Эмма багты гетиренҗе гулы шол эгнинде гөтерип йөрмек ыкбалыңам йүрегине дүшйәр ахырын.

Гүл ачып, кәмиллиге етишен заты гөзле. Тебигатың эхли дөреден затлары диңе белли бир пасылда кәмиллиге етишйәр: оңа денич олар бишйәр, соңам заяланяр. Эмма сунгат эсерлеринде бу хили ягдай өрән сейрек душ гелйәр, олары нәче кәмиллешдирсең кәмиллешдирибермели. Говыны-хорданы сайлап-сечип билйән адамың өзгелерден зыят тарапы - шолар инди болдум дийленден соң леззет алып билйәнлигидир; бу кән адама етдирйән зат дәлдир, кәбиринде барам болса, гараз, ёгуң өңүни доландыр. Пайхас тохумының-да өз ёкары кәмиллик дереҗеси боляр; оңа баха бермек ве өзүңем өсдүрмек үчин шоны танамагы башар.

Ил-гүнүң сылагы. Улы или хайран эдәймек еңил-елпай иш дәл, йөне хас кыны илиң хорматыны алмак; белли бир дереҗеде бу ыкбал иши, йөне көпленч мунуң үчин җан чекмели; биринҗиси башлангыҗына ёл ачяр, икинҗисем довам эдйәр. Йөне бир мынасып болмак етерлик дәл, ёгсам сылаг-хормата мынасып болуп, илиң сөйгүсини газанмак кын дәл диййәнлерем кән. Халкың алкышыны алмак үчин ягшылык этмели: эден эдимиң ягшылык болсун, иле яранҗак бол, ягшы сөзүңи гысганма, ылайта-да говы ишлер эт - говы гөрүнҗек болсаң, өзүңем или говы гөр! Сүйҗи сөз, хошгылав болмак - мешхур кишилериң җады шербеди. Илки - ише, соңам галама япыш; җең мейданындан - кагыз мейданына сары.

Чүнки языжылара-да халк өз сөйгүсини *эчилйәр*, өзем бакы сөйгүсини эчилйәр.

Чендэнаша хайран галмажак бол. *Өвгүли сөзлерден гача дур*, ёгсам ягдайы бозуп гөркезип, өзүңе сaмсык дийдирерсиң. Чендэнаша өвмек, тарыпламак - йүзлей дүшүнжәң, йүзлей ислегиң аламаты. Өвги билесигелижилиги оярып, ислеге от берйәр, онсоң мертебе сениң берен бахаңдан пес гелсе, - көпленч шейле-де боляр, - алданан умыт шол алдананы үчин йигренч билен ар аляр - тарыпланан хем тарып эден хем нәлетленйәр. Пайхаслы киши хергиз ховлукмаз, ол жалатайлык эденден хусытлык эденини кем гөрмез. Ажап зат гыт боляр, шонуң үчинем гаты хайран галмажак бол. Өте хайран галмак ялана якын; адамлар сениң берйән бахаңа-да, сениң акылыңа-да ынанман башлар, бу болса хасам яман затдыр.

Дога хәкимлик хакда. Илден артыклыгың гизлин чешмелериниң бири. Гөз-гөртеле сапалакларың бу ерде хич зада көмеги етмез. Оңа хеммелер билниксиз боюн эгйәрлер, шейдибем тебигы агалыгың гизлин гүйжүни ыкрар эдйәрлер. Хөкүм этмек таланты берлен адамлар - мынасып шалардыр, дога ёлбарс болуп догланлардыр. Олар тагзым эдип, ысмаз ачан эхли халайыгың йүрегинем, дилинем олжа алярлар. Шоңа гөрә-де эгер бейлеки артыкмачлыклары хем ерине дүшәйсе, биринжилик үчин доглан бу хили адамлар дөвлет ишини амал эдйән кишилере өврүлйәрлер, чүнки олар бейлекилериң узын-узын гүррүң биленем эдип билмейән ишини екеже ышарат билен битирйәрлер.

Оюнда азлык билен, сөзүңде көплүк билен. Акымың терсине йүзмек пайхаса гелйән зат дәл, үстесине-де ховплы иш. Диңе Сократ муңа хыял эдип билер. Нәразылыгы эдил эсгермезлик эдилдиги хасаплаярлар, себәби башга адамларың пикирини кабул этмейәрлер; нәразы адамлар көпелип гидип отыр, бири сениң халамадык задыңы өвйәр, башга бирем өвйәнлериң аркасыны чалар. Хакыката аз киши тен берйәр, азашянлар велин хер эдимде душ гелйәр. Мәрекели мейданда нутук сөзлейши билен дананы танамарсың - ол о тайда өз сеси билен дәл-де, эйсем адам макавлыгының сеси билен гүрлейәр, йүрекден шо мәрекәң диенини этмесе боляр. Пайхаслы киши ил билен жеделлешенинден өзүниң жеделе өврүлмегинем аз йигренмейәр: ол илиң пикирини хөвес билен диңлейәр, йөне мәхелләниңкә гулак асмаяр. Пикир эрканадыр, оңа хич вагт сүтем-зорлук эдилмели дәлдир. Гой, ол

дымыш хүҗресинде мекан тутсун, барды-гелди дашына чыкайса-да, диңе сайлантгы даналара несип этгей.

Бейик адамларың арасындакы сыланышык. Гахрыманлар гахрыманлар билен душушса ягшы; бу тәсин, бу ажайып сыпат-тебигатың тәсин затларының бири. Йүреклериң ве гылык-хәсиетлериң гуралы бар, гарамаяк бенделер муны җадыгәй шербединиң ойны дийип дүшүндирйәрлер. Хорматың башы - сылаг, йөне онуң соңы халамага язяр, соңам багрың бадашяр. Ол сөзсүз ынандыряр, иш гөркезмәнем герегини аляр. Гадыр-хорматың ики дережеси-хакыкы ве гайдым дережеси бар; оларың биринҗисем, икинҗисем гөвнүбелент кишилер үчин учмах. Шоны танамагың, билмегиң, бири-бириңден сайгармагың ве өзүңе боюн эгдирмегиң өзем бир уссатлык, а эгер шу сырлы башарныгың ёк болса, нәхили тутанъерли болсаң хем пейдасы ёк.

Хасаплы йөр, йөне өте гечиҗи болайма. Ниетиңи әшгәр этмегин, оны хич ким билмесе ягшы; этҗек ишиңи яшыран говы, ол или үшердер, ылайта-да инче ниет шейле, оны халамаярлар. Думлы-душуң яланчылык, шонуң үчинем мыдам тайяр болуп дур, йөне өз ынанмаянлыгыңы гөркезме, ёгсам саңа мүңкүр боларлар; мүңкүр болсалар-горкулыдыр, чүнки душманчылык дөредип, ар алмага итекләр, шейлелик биленем бир дава-җенҗел турзар велин, оны сен дүйшүңде-де гөрен дәлсиң. Кемсиз ойланышып эдилен гөчүм-ишде үстүнлик газанмагың гиреви; ойланып төрмегиң өзи иң говы көмекчиңдир. Херки ишде кәмиллигиң найбашына, шол ише белли-күлли ынананыңдан соң етип билерсиң.

Йигренҗиңи, гахарыңы, агыздырыкламагы башар. Шек-шүбхесиз говы тарапыны гөрүп дуркагам халамазлык дуйгусына йыкгын эдйән еримиз гаты кән боляр. Шу болгусыз эндикден бейик кишилерем халас дәл. Бу дуйгыны, гой, пайхас агыздырыкласын - говыны йигренмекден эрбет айып зат ёк; батырлара хатыра ягшы, олары йигренмек барып ятан масгарачылыкдыр.

Вада бериҗи болма. Пайхасың иң илкинҗи йөрелгелериниң бири шудур. Бейик башарҗаң кишилер өз өңлеринде бейик хем узак мөхлетли максат гойярлар; олара етмек үчин узак-узак ёллар сөкмели, шоңа гөрә адамлар көпленч орта ёлда азашярлар, эсасы зада гаты гич япышярлар. Ваададан боюн гачырмак аңсат, йөне ондан абрайлы чыкмак кын. Вада пайхасың башыны айлаяр - бу ерде еңҗек боландан, иң

говусы - гач. Бир вада берсең - соңуна гутарма ёк, ызлы-ызына сеплешип гидип отыр, өзем барха улаляр, шейдибем бүтинлей керебе чолашярсың! Аслында турбахым адамлар боляр, оларың өзем гызма, ганам, шо, төвра адамлар аңсат вада берйәрлер; йөне ёлуны пайхас шугласы ягтылдян киши өз башыны айлатмаз. Ол еңишден зыяда шөхрата ымтылмаяр, эййәм бир акмагың дүшен батгасына батмак онуң не хаҗатына.

Адамың акылы шахсыетине баглы. Мыдама, әхли затда ич дашдан улы болаймалыдыр. Гурал етмәнлиги себәпли гутарылман ташланан җай мысалы бир ян тараплы адамларам боляр: дашы көшге, ичем күлбә чалымдаш. Бу ерде эгленерин өйтме, олар билен нәдип ич дөкүшҗек: салам-хеликден соң әхли гүррүң тамам боляр. Илки оваданҗа сөзлер тапып, эйләңе-бейләңе-де гечен болярлар, йөне нермеден доян ат ялы, узакчыл дәлдирлер, деррев ызларындан етдирип, күртдүрип дурандырлар - щаглап инип дуран пикир чешмеси болмаса, сөз бахым гурап галяр ахырын. Шу хили кишилер өзлери ялы йүзлей адамларың гөзүни-башыны аңсатҗа айлап билйәрлер, йөне хас чуңа середип, оларың келлесиниң пак чигит ялы бошдугына бада-бат гөз етирерлер велин, муңа диңе йылгыраярлар.

Ойланышыклы ве сынчы адам. Ол ягдая баш эгмән, оңа эрк эдйәр. Бада-бат чуңлуга, өзем хас чуңлуга аралашып, эдил йүрегиңе аралашяр. Серетдиги-алдыгы, шобада аграмыңы өлчейәр. Онуң сынчы назарындан хич зат сыпмаз, иң гизлин сырыңам эдил элек элән ялы эдер. Ол хем гөргүр, хем дуйгур, пикирем сагдын: ол әхли зады билйәрем, тапярам, окаярам, уланярам, олар баха-да берйәр.

Хич хачан өз сылагыңы гачырма. Еке өзүң отырканаң өз-өзүң билен җеделлешгин. Гой, хернә, выҗданың сениң халаллыгың өлчеги болсун, сениң чыкаран хөкүмиң берклигем, худайым, илиң пикиринден хас салдамлы болсун. Гелшиксиз бир иш эдиҗи болма, муны илден чѐкинип этмегинде, өз пайхасың салгы бершиче шейтгин. Өз-өзүңден горкманы өврен, шонда саңа хич бир ховайы халыпа герек болмаз.

Херки зады селҗерйән адам ягшы. Бу өмрүң кән зады нәмәң-нәмедигини селҗерип билшиңе баглы, мунуң үчин говыны-хорданы ягшы айыл-сайыл эдип, дүрс пикир йөредип билмели - бу ерде ыхлас эдип я-да хиле билен алҗак галаң ёк. Сайлап-сечилмейән ерде кәмиллигем болмаз; сайламагы ба-

шармак, онда-да иң говы зады сайламага тургенлик ики эссе зыядалыкдыр. Эгсилмез талантлы, эмелкеш, көп ишлер элинден гелип, җөвхер акыллы, ядамагы-ялтанмагы билмейән, өзем алым адамларың көпүси сечип-сайламага гезек геленде алҗыраярлар, өзлерини йитирйәрлер - гөрүң-де дурубериң, эдил билгешлейин ялңышян ялы, хакыт ярамаз зада япышар. Сөзүң гысгасы, бу бир бизе ёкардан пешгеш берлен бир үйтгешик совгатдыр.

Хич хачан гахарланмагын. Пайхасы элден бермеҗек болсаң, өзүңе буюр, онуң эсасы йөрелгесиниң бири шудур. Херан-хачан өзүңе эрк эдип билсең, йүрегиң атың йүреги ялы болдугы - оны аңсат-аңсат еринден гозгап билмерсиң. Хыҗув - җаның, адам рухуның Земзем сувы: шол агдык болса, акыла зепер етйәр, шоңа гөрә-де кесел агыздан чыкып гидйәни үчин, ат-абрайың ховп астында галяр. Ине, шонуң үчинем өзүңе эрк этмеги башар, багтлы гүнүңем, багтың ятан гүнем өзүни саклап билмеди дийип язгармазлыклары үчин шейтгин, шейтсең, улус ил сениң рухубелентлигиңе хайран галар.

Гайдувсыз хем ойланышыклы адам. Ойланышыклы адам узак вагтлап өврүп-чөврүйәнчә, гайдувсыз этҗек ишини эдип дыняр. Алңасаклык - акмаклык пишеси; зовал гөрмеселер, олар ызыны сайман херекет эдйәрлер. Пайхаслы киши велин, терсине, көпленч хаял-ягаллыгындан көсенйәр: кән зады гөрйән адамың гозганмасы кын боляр. Кәне чексе, гүл ялы ниетиңем рейган болмагы даш дәл. Иш гыссагда битер. Эртире гойма, шейтсең кән иш битирсиң. Мукаддес йөрелге бардыр - ховлукма-да гыссан!

Акыллы батыр болгун. Өли ёлбарса товшанларам дишини гыҗаяр. Батырлык билен оюн этмегин: йүрегиңе дүвмесең, бир гезек ыза чекилерсиң, икинҗи сапарам шейтмегиң ахмал, шейде-шейде соңуна ченли гидерсиң: ахырам илки башдакы пәсгелчилиге габат гелерсиң - бада йүрегиңи бире баглап, шоны еңип гечип билмедиңми нәме? Ыхласың гүйҗи тениң гүйҗүнден элмыдам зыятдыр; эдил янында гылыч саклан дек, пайхасың мыдам гынындаҗык хәзир болуп дурсун. Ол - шахсыет галканыдыр. Ыхласың дерексизлиги тениң дерексизлигинденем ямандыр. Йигит чакы бар герчеклерем аз дәлдир, йөне батырлык ёкундысының ёклугы себәпли олар мерхума огшап, өз хининде саралып-солуп гитдилер. Бал арысына алла җан датлы балы, авулы нешдери йөне ере бер-

меди ахырын. Бизиң сүңңүмизде дамарам бар, сүңкем бар, вах, шонуң үчин йыгрылып йөрмәң-дә, йигитлер.

Сабырлы адам. Ол хем гаты батыр болмалы, хемем гаты сабыр-такатлы болмалы. Хич вагт ховлукма-да, гахарланма-да, өзүңе буюрмагы өврен, шонда иле буйрарсың. Аматлы ягдая етмек үчин гаты кән ёл йөремели боларсың. Сен пайхасдан угур алып, хаялҗак йөрейәркәң, ичиңдәки этсем-петсемлериң бишишйәр. Геркулесиң уҗы томмарчаклы демир таягы билен йөрәниңден вагтың пишегини тыркылдадып, хас алысларa етерсиң. Худай хем сердессе дәл-де, ишилен йүп билен җеза берйәрмиш. "Душманы вагтында бас" дийип догры айдыпдырлар. Сабыр этгин, ыкбалың ачылар.

Бахым белли нетиже гелгин. Худайтарапын багтыяр чакганлыгың нетиҗеси. Бөкденчсиз хем тәвекгел ишиң кынчылыгам болмаз, икирҗиңленмесем. Ким адамлар гаты кән пикирленйәрлер, ише япышып хем онуң похуны бөрегине гарярлар; кимлерем кән ойланып отурман, әхли иши гүл эдйәрлер. Үйтгешик башарныклы адамлар боляр, олар кын ишде гайта өңкүлериңден хас говы иш битирйәрлер. О заңңарларың, бир гызсалар, алмаҗак галалары ёк, әхли ишлер шовуна, пикире батдыкларам иш пыррык; бада битмедик ишиң үстүне гар ягдыгы биләй. Тәвекгеллере берекелла, олар таңрың гудраты билен әхли ере етишйәрлер - акылларам йити, ишлери хем оңуна.

Хер ничик пикир эдип билйәнлере бил баглан ягшы. Говы эдилен иш болса, хөкман тиз аралыкда эдилен болаймалы. Тиз эдилйәр - тизем йыкыляр; асырбойы азап этсең, асырбойы хем дурар. Диңе кәмил затлар хайран галдыряр, диңе ерине дүшен задам өмүрлик галяр. Чуң акыл асырлары боюн эгдирйәр. Әхли гымматбаха затлар гыммат хем дүшйәр - мёталлар ичинде иң гыммады иң эремеси кыныдыр, иң агыры хем шодур.

Өзүңи саклагын. Хер өңьетениң гашында өзүңи мазамлап, бидерек ере гүйҗүңи сарп этмегин. Аклыңам, эдерменлигиңем елиң угруна бермегин. Акыллы авчы ызына дүшйән авуна хергиз герегинден артык лачын учурмаз. Өзүңде бар задың әхлисини иле берәйме - эртеси хич кими гең галдырып билмерсиң. Ене тәзеден ялпылдап илиң өңүне чыкмак үчин хер хачан билниксиз горуң болсун: ким хер гүн тәзелик ачян болса, шонданам кәне гарашярлар, асыл онуң хазынасының дүйбүне хич кес аралашып билмез.

Херки иши шовуна гутарян адам. Ким-э бегенч дервезесинден ыкбал көшгүне гирип, матам дервезесинденем чыкып гидйәр, кимем болса терсине. Эйсем шоңа гөрә ишиң нәхили гутарҗагы хакда пикирлен, хайбатлы гирмәниң дәл-де, абрайлы чыкманың гамыны ий. Ыкбалың ләлик чагаларыныңкы ялы башда шады-хоррам, соңда-да вәхеррем боляр. Гиреңде мәрекәң эл чарпанына бегенме, ирбәри гирмеги хер кимем башаряр, эсасы зат сениң гидениңе гынансынлар: арзыланан ягшы. Шинди гидйәне кән багт гүлүп бакян дәлдир: багт гүлүп гаршылап, бипархам уградяндыр.

Сагдын ойлангын. Кә кишилер дога пайхаслы боярлар, таңрың шу зехини биленем олар даналыга етишйәрлер - инди үстүнлик хеңңамының ярпы ёлы гечилдиги биләй. Йыллар гечдигиче, тежрибе топладыгыча, бу адамларың пайхасы хас дурланып, олар херки вака дүрс баха бермәге вердиш эдйәрлер, олар хич вагт чызыкдан чыкмаярлар; олар гең-таң затлара, ылайта-да дөвлет ишиндәки тәсинликлере акылыны алдырман, мыдама пайхасдан угур аляраp, дөвлет ишинде болса хер әдимиңи долы билип басмалы. Шейле юрт эелери иш биленем, сөз биленем голланмага мынасыпдыр.

Иң говы ишлерде биринҗи болҗак бол. Говы сыпат азмы нәме, йөне шоларың ичинде-де бири сайлантгы болмалыдыр. Хер өңъетен батыр йигидиң бир өз аҗайып сыпаты боляр; ортача зат хич кими хайран галдырмаяр. Диңе белент ишде илден артыклыгыңы гөркезип билсең, мәрекеден сайланып чыкып билерсиң, бу сениң көплерден зорлугың. Йөнекейҗе ишде илден тапавутланмак - бу-да эййәм бир затлар аңладяр, йөне кичи ишде-дә: аңсат ерде битирилен ишиң абрайы хем кичи боляр. Белент ишде тапавутланмак шаларың шан-шөхраты кысмы бир нәрсе - хайран-серасима дөредип, йүрегиңи авлаяр.

Хызматкәриңи сайлап тут. Кәбир адамлар харамзада көмекчилерини уланып, гаты мекир херекет эдйәндирин өйдйәр. Муңа габахат өвүнҗеңлик диерлер, бу өрән ховплы ёлдур, шейле эдйәнлер берк җезасыны хем аляраp. Хызматкәриң пәклиги җенабының бейиклигини песелтмез; иш шовуна дүшсе, әхли абрай себәпкәриңки ахыры. Эгер ишлер бишов болайса-да ене шол масгара боляр. Эсасы адамларың хемрасы шөхрат. Онсоңам шөхрат: "Онуң говы я эрбет хызматкәри болупды" диймез-де: "Ол адам ишине өкдеди я-да

самсыкды" диер ахырын. Шонуң үчинем өз адың бакылыгыны кимлере ынаняныңы ягшыжа билевери.

Өң иш битирен рүстем болар. Үстесине-де ики эссе бейикдир. Улы ишиң өзи биринжи гөчүмдир, онуң артыкмачлыгы хем шонда-да. Өнделиги иле бермедик болсалар, гаты кән киши семендер боларды. Илкинжилер шөхрат мырасдарлыгыны басып алярлар, икинжи орундакылара хошасы етйәр - хер нәче дерләй, барыбир, өйкүнжеңлик тагмасыны айрып билмерсиң. Зехини даш ярян әпет кишилер есер херекет эдйәрлер, олар зехине тәзе-тәзе ёллар арчаярлар, шу ёлы диңе пайхас оңласа боляр. Дана кишилер өз ачышларының тәзелиги билен гахрыманлар ичинде орун алдылар. Башга бирлери биринжи хатарда икинжи боландан, икинжи хатарда биринжи боланларыны говы гөрйәрлер.

Гам-гуссадан дашда болжак бол. Гам лайына дүшмән сакланмак ялы говы зат ёк, хут пайхасам шуны салгы берйәр. Пайхас көп адамлары бу беладан халас эдйәр. Ол жаханың багты, гөвүн шатлыгың ожагы. Якымсыз хабары айдыжы болма, хасам бетери, диңлеме: эй худайым, дерманы тапылянындан өзгеси үчин саңа аралашмак мүдими гадаган болгай! Кимселер гиже-гүндиз сүйжүже яранжаңлык шербетини ичип ятмага тайяр, бейлекилер авулы гыбат диңлежеклер: йөне зәхерсиз оңуп билмейән Митридат дек хер гүн бир зада гынанмаса, бу өмри өмүр саймаянларам бар. Шонуң үчинем башга бирине (гой, шол егре достуңам болса болайсын) яранмак үчин бир сапаркы эдилен херекетиң онуң тутуш рахатлыгының ичине соган дограяр, өзүңем шоңа өмүрбойы арман эдип гезерсиң. Өзи четде дуруп, саңа маслахат берйән адамларың гөвни дийип хич хачан өз бәхбидиңе гаршы гидижи болма. Шу хили ягдайда пайхаса гулак гой: говусы, гой, саңа дерек башга бири хәзир гынансын, соң, ёгсам, ызындан етип билмерсиң.

Гөвүн ислегиңе етме кындыр. Эдил акыла болшы ялы, гөвүн ислегиңе-де эдеп-экрам герек. Ким инчеден дуйян болса, шол хем говыны күйсейәндир. Нәхили чуң дүшүнйәнлигини билжек болсаң, онуң хайсы белент зада ымтылянлыгына середәйгин. Уллакан габы долдурмак үчин кән зат герекдир; хажымелик ачана түкенмез аш берен билен инчеден ызарлаян адама непис зат хөдүр эден дес-деӊ. Догрусы, төвекгел пикирлерден этияч этмәнем дурамзок, иң бәркиси әшгәр зыятлыгың өңүнде-де мүңкүрлик эдйәрис - парлак

йылдызларам сейрек ахырын, шоңа гөрә бада-бат макуллаҗак болуп хем дурма. Гөвүн ислег диййлйән гаты япышгыч болуп, бирек билен пикир алышсаңам гечиберйәр, несил ызлап хем гечиберйәр; шонуң үчин хем гөвүн ислеги говы адамлар билен биле болмагам бир улы багт. Эмма әхли зада додагыңы чөврүп отурмагам говудыр өйдәймәң - бу барып ятан самсыклыкдыр, өзем гахар эдип дәл-де, нәз эдип шейдилсе өте йигренҗи боляр. Худайың тәсин гөзелликлерден долы тәзе бир дүнйә дөретмегини күйсәп йөренлерем ики-еке тапыляр. Олар әхли зады өз хыялларына гелши ялы этҗек болярлар.

Соңы говулык билен гут. раверсин диййип ойланавери. Кимселер максадына етмегиң гамыны этмән, шол өңки йөрелгесинден дәнмеҗек болуп азара галышып йөрлер. Йөне иш оңармадың диййип кәелсе, мыдам ыхласы өчүрйәндигини унутмаң. Еңиҗиң бахана нәмесине герек. Көп адамлар әхли ягдая баха берип билмейәрлер, шонуң үчинем диңе говы я-да яман нетиҗәни гөрйәрлер, шонуң үчинем максада етилдими, шөхрата зепер етмез. Шовлы гутаран ише алтын нуры чайыляр, ёгсам оңа етмек үчин уланылан серишделериң хеммеси гүл ялам дәлсе дәлдир-ле. Пайхаслы адамларың эдехеди шейле - башлан ишлерини башгача тамамлап болҗагына гөзлери етсе, олар өңки дүзгүниң гаршысына гидәййәрлер.

Тарыпланянише көңүл бергин. Дурмушда көп зат адамың өз гарайшына-ёргудына баглы. Башарныгы тарыпламак эдил гәмичә шемал дек герекдир, ёгсам онуң гәмиси йөремез. Бир кәр боляр, оны улы ил хорматлаяр, башга бир кәр боляр, ол бейлекиден хас улам болса, о диен гөзе гөрүнмейәр; биринҗи әхли кишиң гөзүниң өңүнде, хеммелерем шоңа аңк боляр; икинҗиси сейрекдир хем гаты непис ишдир, ол өз гөзегөрүнмез түмлүгиниң ичинде гизленип отурандыр, муны сылаярлар-да, асмана гөтермейәрлер. Патышалар ичинде көп йөриш эдип, көп еңиш газананлары мешхурдыр, шоңа гөрәде Арагон короллары шөхрата безелди. Бейик киши шөхратлы ише баш гошяр, себәби ол хемме кишә гөрүнмеги, хеммелериң өз яраны болмагыны күйсейәр - улы илиң алкышы оңа бакылык эчилйәр.

Пикириңи бир угра гөнүкдиргин. Бу яда салмакдан хас тилсимлидир. Кәте ятлатмалы, кәте-де маслахат бермели. Адамларың этмели әдимлерини этмейәндиклериниң себәби шоны шейтмелидигиниң келлелерине гелмәнлиги үчиндир;

шу хили ягдайда достларча маслахат бермели.. Акылың иң гымматлы сыпаты хайсы задың мөхүмдигини айны вагтында аңяндыгы. Ким шу үлешикден галан болса, онуң иши көпленч бишов болар. Гой, дөгумлы киши көмек голуны узатсын, үшүксиз адамам көмек сорасын; ылахым билгир, бейлекисем гөргүр болсун - узадылан голы бери гөреверсин. Пикири бир угра гөнүкдирмек ялы гыммат зат ёк, себәби бу сениң бәхбидиңе ахырын. Шуны хезил эдип шейтгин, эмма, эгер зерур болайса, тутанъерлилигиңем гөркезәйгиниң. "Ёк" мыдама гыныңдаҗык хәзир болсун, "хаваны" агтармалы боларсың, йөне бу ишлери акыллы-башлы этгин: көпленч башармаярлар, себәбем өңүнден аңаноклар.

Кейпиң тутанда эдип, тутманда-да этмән отурма. Кейпиниң угруна гитмейәң кишә бейик адам дийәймелидир. Пайхас өз-өзүң хакда ойланмагы маслахат берйәр - эдил хәзирки болшуңа акыл етир, оны дүзедишдир, эгер герекдир өйтсең, өзүңи шонуң терсине-де гоюп гөр, бу хакыкы ягдай билен ясама ягдай икаралыкда алтын аралыгы тапмак үчин зерур. Өзүңи белли угра гөнүкдирмек үчин өзүңи билмели. Еңилкеллелик нәгеханына саташып, эдил огар-огар ойнаян ялы вагтыңам боляндыр, нәме ислейәниңи өзүңем билйән дәлсиң, бир дагы, бирем дүзи күйсәрсиң, шейдибем эркиңде дерек галмаз, онуң тапбат болдугыдыр. Бу сениң пикир-хыялыңа-да тәсир эдип, ислег-дүшүнҗәңем ейяр.

Боюн гачырмагы башар. Бар ерде, бар кишә эглишик этмели дәлдир. Бу эдил эглишик этмеги башаранча бардыр; ылайта-да перман эдйән адамлар үчин мөхүмдир. Шу ерде бир акыла гуллук этсеңем болар: кимсәниң "ёк" диени, башга бириниң "боляр" диенинден сыпайычылыклыдыр, сүйҗүҗе ёк дийлени гөвүнсиз "боляндан" хас якымлыдыр. Көп адамларың дилинде мыдама "ёк" сөзи яңланяр, шо-да көплериң гөвнүни йыкяр; соң дүшүнйәрлерем велин, илки "ёк" диййәрлер, йөне бу эййәм гич боляр, себәби гөвүн өңрәҗик йыкылды ахырын. Хич вагт йүзүңе ёк дийме, гой, гөвнүгсчме дамҗалап ич гирсин; кес келле бойнам гачырыҗы болма, бу вепа тарыны гырдыгыңдыр. Гой, умыт зерреҗиги галсын, шодам гөвне теселли берер. Сыпайычылык ыззат-хорматың йыртыгыны өртмейәр, хош сөз ёк ишиң срини тутар. "Ёгам", "болянам" эгленмән айтса боляр, йөне өңинчә көпрәҗик ойлансаң кем дәл.

Шемал дек үйтгәп дурмагын, мен-менликденем гача дур - шулар энеден догма-да болмасын, ясама-да. Пайхаслы адам мыдама өзүни белент саклар, бу парасатлылыгың гиревидир. Эгер гатнашыгыны үйтгедйән болса, ол себәпсиз дәлдир, шоңа мынасып болмагам ахмал. Эмма улы ишлерде үйтгәп дурулса - ишигайтгынчылык боляр. Кәбир адамлар боляр, олар хер гүн бир хили, бу гүн дүйнкүсине, дүйнем бу гүнкүсине меңзәнок, оларың акылам шейлерәк, арзув-ислеглери, кейп-ахваллары хакда-ха айдып отурмагыңам хаҗаты ёк: дүйн-ә дылым-дылым эдип "боля" дийип дурандыр, бу гүнем гашыны чытып, "ёк" диййәндир. Оларың өз-өзлери ынамдан гачяр, йөне, арман, илем азашдырайярлар-да.

Төвекгел киши. Ише хөтде гелмедими, зелели ёк, йөне яйданан болса яман. Акар сув заяланман, ята сув порсар. Кә киши ителемесең, еке эдимем этлемез; өзем бу акылының күтеклигинден дәл-де, - акылының өтгүр болмагам ахмал - эйсем онуң ялталыгындан. Кынчылыгы гөрмек үчин эп-эслиҗе акыл герек, йөне чыкалга тапмак үчин ондан хем көпрәк зерур. Кә кишилери велин хич зат үркүзмез, ол адамларың эгсилмез акылы, гөзсүз батырлыгы бар; олар улы-улы ишлер битирмек үчин доглан адамлар, догры дүшүнсең, чалт херекет эдип, чалтам үстүнлик газанярсың; оларыңкы өз-өзүнден болуп баряр. Оларың ичинде бу дүнйәң ишини болдум эдип, о дүнйәң ишини оңармага геченлерем аз дәл. Олар йүреги бире баглап, хер ише батыр топулярлар.

Совлуп сыпгын. Пайхаслы адамларың уланянҗа усулыдыр. Олар оваданҗа дегишмелер билен иң чылшырымлы дузакданам ап-аңсат сыпып билйәрлер. Иң алдым-бердимли җеделлерденем аман-саг йылгырып чыкярлар. Муңа сиз гаты көп мысаллар тапарсыңыз. Ач-ачан боюн гачырмазлыгың иң сыпайы усулы - гүррүңи башга яна совмакдыр; кәте болса совулмагың иң аматлы ёлы - айдылян зада дүшүнмедиксирән болмакдыр.

Кечҗал болма. Хакыкы хайванлар мәрекели шәхерлерде көп болгуч болар. Элъетмезлик - өзүниң кимдигини билмейән адамларың айыбыдыр; элинден кән зат гелйән адамың күйи-хәсиети агырдыр. Өзүңи сылатҗак болсаң, илиң дегнасына дегмезлиге чалыш. Бу элъетмез хайвана бир серетсеңизләң - эдил аждархаң бар-да! Ким ишигайдан шоңа баглы болуп, шонуң билен сөхбетдеш болмалы болса, эдил гаплаң билен эришҗек ялыдыр, гаты эгә болмалыдыр, себәби ондан

хер зат чыкар. Бармалы орнуна гечйәнчә улы иле яраняр, ничикми, шол ере чыкдыгам - улы или нәлетлейәр. Олар везипесине гөрә хеммелер билен биле болмалы, эмма оларың эшеклиги ве гопбамлыгы эхли кишини үркүзйәр. Шу тетеллилериң җезасы - олардан дашракда болмакдыр, олар ялакыларың үйшмелеңинден гача дуруң.

Мерди нусга эдин: өйкүнмек үчин дәл-де, бәслешмек үчин. Бейиклигиң, шөхратың җанлы окув китапларының субутнамасы аз дәл. Гой, хер ким өз ишинде өңдәкилере әңетсин, муны йөне бир шонуң ызына дүшмек үчин этмели дәл-де, эйсем ондан озуп гечмек үчин этмели. Александр Ахиллесиң җайлананы үчин агламан, эйсем өзи матам чекип гөзяш дөкүпди - ол энтек хич бир эдерменлик гөркезип билмәндигине хапа болупды. Өзгәниң шөхраты ялы адам текепбирлигине гылав берйән зат ёкдур. Ол бахылы-ха перишан эдйәр, эдерменлиге-де ылхам берйәр.

Мыдама йити сөз айтҗак болуп хем йөрме. Пайхас чын ишде таналяр, ол йити сөзлүликден зыят гөрүлйәр. Ким мыдама дузлуҗа сөз айдан болуп йөрен болса, ол пак адамдыр. О хили адамлар яланчылара меңзеш: оларың икисиуе-де ынанмаярсың - бири-хә алдар өйдйәрсиң, бейлекисем үстүмден гүлермикә өйдйәрсиң. Ойнумы-чынымы, хич билҗек гүманың ёк, шонуң үчин олар билен чынлакай бир иш эдип билмерсиң. Өмүр томаша - ишиңе тәлке. Кимлер шинди гепе чепер дийдирип ат хем аляндыр велин, пайхаслы адамларың хатырасындан җыда дүшйәндирлер. Шатланмалы пурсатда шатланып, галан вагтыңы ише бермели.

Хер кимиң гөвнүни тапҗак бол. Протей, ине, гаты акыллы адам болупдыр - алым билен алым ялы, кераматлы билен кераматлы ялы. Илиң йүрегини авламак - улы сунгат: шейтсең, хер ким яманлык этҗек дәл. Гылык-хәсиетине белет болуп, шоңа гөрәрәк болубермели; аграс адам биленем, оюндегишмәни халаян вәши киши биленем, ягдайы билибрәк, аякдаш йөреҗек болгун, бу ылайта-да сениң гол астындакылара дахыллы. Бу дурмуш сунгаты кән-кән затлары билмеги талап эдйәр, көп тараплы окумышлара ве дога дуйгур адамлара муны башармак итиң аңсады.

Башламак сунгаты. Гөзүңи юмуп башлабермек - акмагың ишидир, эхли акмаклар - батырдыр. Олар садалыгы себәпли, башда хич гарав болар өйтмейәрлер, йөне соңунда велин, ишлери пашман, дат эдип увлаярлар. Пайхас хер иши

башлажак боланда, гаранжаклаяр, төверек-дашына эңедйәр; онуң жансызлары, Пайхасыдыр Ой-пикири йөрежек ёлуны барлап гөрйәрлер, муны аркайын йөремек үчин эдйәр. Ховулхаралыгы Дурыакыл иши опурылышыга саланлыгы зерарлы язгарды, ёгсам кәте Ровачлыгың халас эдйән ерлерем боляр. Чундан этияч эдйән болсаң, гаты эгә йөре: Дуйгурлык чукурың дүйбүни барлашдырып гөрер, Пайхасам дүзлүге элтер. Шинди адамлар билен бир ёла чыкайсаң, гарның бахым ере дегәймеги ахмал, шонуң үчинем өлчегиңи тиз-тизден сува оклавери[1].

Йити сөзлүлик таланты. Чениңи билсеңем не ягшы, себәби бу кемчилигиң дәл-де, үстүнлигиң. Азажык ажысы бар. Бейик адамларам шорта пыядалар билен тиркешипдирлер ахырын, шонуң үчинем улы илиң гөвнүни тапжак болсаң, сенем шу ёлы довам эт, йөне пайхасыңы элден берме, мертебәңи сакла. Кәбирлери дегишмәни аматлыжа гачыбаталга хөкмүнде пейдаланярлар, чүнки айры-айры затлара, ики-екечынлакай середйән адамлар бар хем болса, гүлүп серетмели. Шу хили гөвнүгүңлүк йүреклер үчин албайдыр.

Әхли зада ынаныпйөрмегин. Кән заді илден эшидип билйәрис, өз гөрйән задымыз хас аз; биз эшидйән задымыз билен яшаярыс, өмүр сүрйәс. Гулак - хакыкатың гизлин гапысы, яланыңам чын гапысы. Биз хакыкаты йыгы-йыгыдан гөрсегем, өрән сейрек эшидйәс - сап гөрнүшинде-хә асылам гөремзок диен ялы, чылайта-да ол дашдан гелйәркә шейле: хакыкатда шол вагт хыжув гарындысы боляр, ол шол хыжув одуның ичинден гечип гелди-дә. Хыжув өз галташан әхли задына өз реңкини чайяр, йигренжи хем шонда бар, сөйгүси хем *шонда бар*, онуң эсасы максады - адамлары хайран галдырмак. Өвүлйәркәң - гаты бек болгун, язгарылякаң-а хасам бетер. Арачының йүрегинде нәмәниң бардыгыны билжек бол, онуң ниети нәмекә? Хернә ойланышыклы бол,гой, ол самсыклыкдан хем песликден гораян сениң галканың болсун.

Хер хачан зыяда болмага чалышгын. Ыкбалың леззетидир шу. Ажайып затларам гарраяр, онуң яны билен онуң шан-шөхратам өчме билен боляр. Эндик хайран - серасиманы песелдйәр, онсоң тәзе пейда болан ортача зат көнелишен мешхур задың үстүне көлегесини атяр-да, онуң өңүни бек-

---

[1] Бу ерде лот гөз өнүнде тутуляр. *Лот - дениз чуңлугыны өлчейән абзал* (терҗимечи).

лейәр. Ине, шонуң үчинем тәзеден догул - батырлыкда-да, зехининде-де, еңишлеринде-де, әхли бабатда тәзеден догул! Тәзе лыбаса гирип, гүн дек ялпылдап чогуп чык, өзем хер сапар тәзе өвүшгин атгын, мүнбериңем үйтгедип дургун, себәби бир ерде гөрүнмедиң велин, шол ерде арзылы болдуң, башга бир ерде болса тәзелик улы или хейҗана гетирди.

Яман ишде-де, ягшы ишде-де кечҗал болма. Бир дана киши әхли акыл-пайхас чәгиңи билмек дийипдир. Ченден чыкмак чынам ялан эдйәр; ызыны үзмән пыртыкал ийип отурсаң, агзыңа зәхер атылан ялы болар-да. Болаймалы затда-да өте гечме. Эгер зехине зор салсаң, бахым гурамак билен болар. Утанман-хая этмән сагып отурсаң, сүйт ерине ган гелер-дә.

Овнук-ушак геленсизлик этмәнем болмаз. Кәбир эдилйән хата ишлер адам мертебесини тарыпламагың иң говы мысалыдыр. Бахыллык хөвес эдип янап, ызарлап башлаяр - карам иш, йөне эдйәни шейле-дә. Ол иң кәмил зада гүл ялыдыгы үчин ат дакяр, шейлелик биленем хич бир тегмил тапман, барысыны бир уҗундан язгаряр. Ол кемсиз затдан, гараз, бир гара гөзләп, дуршы билен гөзе өврүлйәр, шондан хем кейп тапяр. Мисли йылдырым кимин, яманлык хем белент мертебәни йыкяр. Шонуң үчинем, гой, Гомер тирсегине галып, зехинли адамларың, батыр йигитлериң тутан ишинде ики-еке хата гидәенде-де, оларың багышланяндыгыны җар этсин, йөне пайхасда муңа ёл берилмели дәлдир: яманы ювашатма герек, ёгсам онуң зәхерден богаз болуп, ярылаймагам ахмал. Өкүзиң өңүне бахыллык донуңы зыңдыгың экени-дә - бакылыгыңы халас этмек үчин шейдәй.

Душманларындан-да өзүңе пейдалы затлары алмагы башар. Хер бир зады оңарып эле алмалы, гылыҗың йүзүнден тутсаң, элиңи кесер, сапындан тутсаңам горанарсың; хасам бетер бәсдешликде шейле. Самсыга достларындан гелйән пейдадан пайхаслы кишә душманларындан кән пейда гелер. Кәте душманчылык хошамайлыгың хем боюн эгдирип билмейән кынчылыкларыны теп-текиз эдйән вагтлары боляр. Көплере шөхрат берен оларың душманлары. Яранҗаңлык йигренчден хас горкулы; бири-хә көстден дынмага көмек эдйәр, бейлекисем шол айыбы гизлейәр. Пайхаслы герчек адам гахарыны өз йүз гөрүлйән айнасына өврер, бу айна өңки өвренишен айнасына гаранда хас вепалы болар, я паш болма-

гың өңүни алар, я-да кемчилигини дүзедер. Бәсдеш билен, гөрип билен янашык отуран болсаң, гаты мукыт болгун.

Тур, отур - керсен гетире өврүләйме. Аҗайып задың бетбагтлыгы гүнделик уланылян зада өврүлип, дура-бара сөнүп-йитип гитмегидир. Илки-хә улы иле шол герек, соңунданам ондан герк-гәбе болярлар. Хич кимиң дердине ярамасаң - улы бетбагтлык, йөне хемме кишә хемме вагт яранҗак болуп йөрмек хем шондан кичи бетбагтлык дәл: гысганчлык этсең, эхли задыңдан эл юварсың, өңки сылаян адамларам сенден йүз соварлар. Шулар ялы дерексизлере эхли ерде душса боляр-өң-э олара, гудрат гөрен ялы, хайран галярлар, индем болгусыз зат хөкмүнде йүзүне-де середеноклар. Гөзеллигиң ялңыз сыпалгасы бар - ол хем-э ченини билмели, хем хич ялпылдысыны йитирмели дәл; ылахым онуң болчулыгы-ха кәмил болсун, гайраты хем орта - мияна. Ялав нәче говы яндыгыча, шонча тиз яныл гутаряр. Совурха - совур этмесең, аңыряны билен хормат-сылага мынасып боларсың.

Болгусыз мыш-мышларың өңүни ал. Мәрекәниң келле саны гаты кән, шоңа гөрә-де, яман гөз, зәхерли дилем етерлик. Бир эрбет мыш яйрадыгы иң говы адамы масгара эдер, масгара лакам дакар-да, шөхратыны күле соврар. Чала.ялңышың я бир гүлкүнч кемчилигиң бахана болар - гыбаткешлере шондан башга нәме герек. Кәте шо дийилйән хаталар яландырам, мекир бәсдешлериң тапып, илиң агзына тутуп берен мыш-мышларыдырам, йөне алаҗың болмаз, агызагыздан ел алып, эййәм этҗек ишини эдендир. Гыбатың эдйән иши гөссүз батырың ачык сөвешде битирйән ишинденем шу меселеде зыядадыр. Ялан шөхрата етмек асал, себәби ялана говы ынанярлар, йөне ханы сапланҗак болуп гөр бакалы! Пайхаслы эр шу тетелли неҗесатдан гача дурмалы, болгусыз йүзй йыртыклара бахана ер гөймалы дәл, дүзетҗек болуп йөренден өңүни алан ягшы.

Медениет ве кем-кәс ерлерини ювуп-текизлешдирмек барада. Адам энеден боланда, хайвандан нәме тапавуды бар, ол тербиелене-тербиелене өзүндәки хайванлыкдан сапланяр. Медениет шахсыети кемала гетирйәр, нәче артык медениетли болдугыча, шахсыет шонча-да гөрнүкли боляр. Медениетли Греция дүнйәниң галан бөлегине вагшы дийимәге хаклыды. Гөдеклик - наданлыкдан; медениет үчин өңи билен билим-сөват герек, йөне кән зат билениң хем хич, шонуң үчин оны мазалы энтек ёнушдырып текизлемели. Диңе пикириң гөзел

болман, эйсем арзув-ислегиңем, ылайта-да сөзүң гөзел болмалы. Кәбир адамлар энеден доганда, дашкы ве ички тайдан гөзел болуп догярлар, оларың сөзлән сөзем, хер бир беден бөлегем, дуйгы-дүшүнҗесем ерли-еринде, эдил гудратлы мивәң бар-да, шәниги дашында, маңзам ичинде. Башгалар болса, мунуң терсине, гөдек, шонуң үчинем оларың әхли тебигы сыпаты чекип-чыдап болмаҗак вагшыяна гөдекликлери себәпли солуп гидйәр, ёгсам оларың ичинде тебигы сыпаты тайдан алланәмелери хем ёк дәл.

Гиң гөвүнлидигиңи гөркезип, ил билен гатнашык эдеңде, гаты гечиримли болгун. Әр киши хергиз гүнделик дурмушда овнукчыллык этмез. Бидерек ишлере баш гошайма, ылайта-да йигренйән ишиңе; догры, кәте бидерек затлары хем гөрен-билен ягшы, йөне йүзугра эдилйән ялы, ил гөзүне эдилйән ялы болсун. Ил үчин пейдалы гиң дүнйәгарайшың болса, ол эдебиң гөнезлиги ахырын. Башганы доландырмак, башга баш болмак күйсегиң болса, өз дуйгыңы гизлемеги башар. Өйденичерлериң, дост-ярларың, ылайта-да душманларың эдйән ишлерине гөз астындан сын эт. Монҗукчыллык хер хачанам халанян зат дәл, адамың сыпаты барада айдыланда болса, бу хәсиет иң зырраҗым хәсиет хасапланяр. Якымсыз заты зол-зол ятламак - акылың дүзүвлигине гүвә гечмейән хакыкатмыка диййәрин. Ине, шоңа гөрә-де бир зат догры - хер кимиң эдим-гылымы йүрегине, йүрегиниң гиңлигине баглы.

Өз-өзүңе акыл етирмек нәме? Өз хүй-хәсиетиңи, акылыңы, пикир өврүмлериңи, ислег-мейлиңи бил. Өзүңи билйәнчәң, өзүңе эрк эдип билмерсиң. Йүз гөрмек үчин йүз гөрүлйән айна бар, гөвүн ислегиңи билмек үчин болса шол айна ёк. Гой, ылахым сап пикир йөретмек сениң үчин йүз гөрүлйән айна болуп хызмат этсин. Өз даш сыпатыңы унудып болар, йөне ички кешбиңи хем хергиз унутмагын, шейтсең, оны хасам говы эдип билерсиң, хасам кәмил эдип билерсиң. Пайхаса гезек геленде, өз тутанъерлидигиңи, үйтгевсиздигиңи, ише гезек геленде, нә дережеде укыплыдыгыңы барлагын; өз ыхлас-хөвесиңи сынагдан гечир, көңүл ислегиң чуңлугыны өлче, укып-башарнығыңы мизана сал.

Узак яшамагың сыры: мынасып өмүр сүрмели. Ики саны зат адамың бахым башына етйәр: бир-ә самсыклык, ене бирем башынагиденлик. Бир топар бенделер өмүрлерини нәумыт гечирдилер, себәби шол өмри сакламагы башармадылар, баш-

га бир топары шол өмри сакламак ислемеди. Эдил хайыр-сахаватчы мысалы-да - өз эденине өзи бегенди, илем оңа гаргыш окады. Кимде-ким хор-зар болуп яшамага ховлугян болса, онуңкы ики тарапданам өлүм; кимде-ким иле ягшылык эдип яшамагы күйсейән болса, оңа хич хачан өлүм ёкдур. Көңүл саглыгы тене-де гечйәр, ягшызадаларың өмрүниң узаклыгыны оларың битирен иши билен өлчемели дәл-де, эйсем өмүрлериниң узынлыгы биленем өлчемели.

Бирем икиржиңлемейән вагтың херекет этмели. Ким сынчының, ылайта-да бәдгешиң, ай, шунуңк-а шовсуз болар диен сөзүне ынанман херекет этсе, шонуң иши ровач алар. Эгер гызза-гызза гелип, пайхас ынам этмесе, хыжув-ыхласың уҗы ики дәл, онда ол сениң бу эден ишиңи барыпятан самсыклык дийип хасап эдер. Эдйән ишиң пайхаса лайык дәлдигине икиржиңленйән болсаң, горкгун, иң говусы, шол иши этмекден сакланай. Пайхас ынамсыз ише баш гошмага ёл бермейәр, пайхас мыдама акылың гүнортанкы гүнешинде гадам уряр. Этҗек ишиңи ойланмага-да етишип-етишмәнкәң, шоңа икиржиңленип язгарсалар, хей, ишиң ровач болар тамасыны эдип билермиң? Онсоң, ери, йүрекден ынанып эден ишиң хем кәярым ерине дүшмесе, икиржиңләп, ай, шу иш-э шовуна болмаз-ла дийип башлан ишиңден нәме говулыга гарашҗак сен?

Пайхаса тен берсең, мыдам ишиң шов болар. Ишде-де, сөз сөзләнде-де, ылайта-да улы, хорматлы бир ише башланда шу мөхүм йөрелгә эергин. Пайхасың еке зерреси батман мекирликден гымматдыр. Сениң эдйән ишиңи хеммелер голдамаса-да, ынамлы гадам ур, дүрс йөре: пайхаслы иш эдип өзүңи иле танатмак иң улы шөхратдыр. Акыллы адамлар оңласа болар, оларың сөзи - сениң эдйән ишиң догрудыгының өлчегидир.

Хербап адам. Онда әхли говы затлар җемленип, бир өзем көпе дегйәндир. Ол дурмуша гаты көп шатлык эчилйәр, достярларының хем шады-хоррам болмагыны газаняр. Көп тараплылык кәмиллик билен белентдир - яшайшың балы шудур. Әхли говы затлары өзлешдирмек ялам бир бейик сунгат болармы! Ине, шоңа гөрә-де гылык-хәсиет, ылахым адамы шол арша гөтерсин-дә хернә, тебигатың әхли говы затларының тәҗи болян болса, гой, сунгатам онуң гөвүн ислегини ве акыл-хушуны тербиеләп, оны кичирәк әлеме өвүрсин!

Рухуң беклиги. Сересап киши өзүниң сыланмагыны ислейән болса, асыл ичини ачмаз, нәме пикирдедигинем, нәме иш этмекчидигинем билмерсиң, онуң билен диңе таныш билерсиң, йөне хич хачан дүйп сырына аралашмарсың. Гой, хич ким сениң нәмелер эдип билҗегиң аңры чәгини билмесин, ёгсам лапыкечлиге себәп болмагың ахмал. Хич вагт ичиндәкини парран гөркезәймегин. Билмеселер, нәме эдип, нәме гойҗагыңа икиржиңленселер, бетер сыларлар. Хас улы ишлери битирип билҗегиңи анык гөрүп дуран болсалар велин, бейле сыламазлар.

Илиң тамасыны өде, олара өмүрлик хемдем бол; гой, сенден кән зат тама этсинлер - ойнуң улусына гиден ягшы. Биринҗи гөчүмде тутуш элиңи гөркезәйме. Ойнуң иң говы усулы - чакыңы билмек. Дөвүң гелдими-элиңден геленини эт, әхли билйән задыңы гайгырма, умыдыңдан өңе геч.

Бейик үшүк хакында. Бу акыл-пайхасың тәҗи-тагты, даналык хамырмаясы; кимде шол бар болса, онуңкы мыдам ровачдыр. Бу асмандан инен иң арзылы совгатдыр, чүнки ондан эсасы, ондан гымматлы хич зат ёкдур. Бизиң зерурдан зерур әхли энҗамларымызың ичинде иң эсасыларының бири шудур: диңе шондан махрум галандыгы үчин көп бенделере дәли-телбе диййәрлер; кимде-ким шол үлешикден галан болса, хакыкатданам бетбагт адам шо боляр. Бизиң әхли эдйәнгоян ишимиз үшүгиң тәсири билен боляр, хер ким шонуң макулларына-да мәтәчдир, себәби пайхас хеммелере герек. Үшүгиң дүйп манысы - бир ишиң күл-күлүне дүшүп, шоны пайхасыңа геңешип, хут шу эдйәним-ә догры болмалыдыр дийип бек япышмак.

Ягшы ат ал, шол адыңам сакла. Ол шан-шөхратдан пейдаланмага хукук берйәр. Гаты гыммат дуряр, шоңа гөрә эдил шол хили бейиклик хем герек, бейиклик болса, ортача затларың кәнлиги ялы, гаты селчеңдир. Эмма ягшы ат аланындан соң оны сакламак еңил дүшер өйдәйме. Өрән көп зада борчлы эдйәндир, йөне хас көп зат эчилйәндирем. Ол ынама гирип, бейиклик шан--шөхраты билен гуршаяр - шунда ягшы ады гөтерйән адам хас беленде галяр, онуң овазасы *даг ашяр.* Эмма хакыкы ягшы ат нәхили орунда отураныңа баглы дәл.

Ниетиңи яшыр. Хыжув - хөвес - рухуң пенҗиреси. Дурмуш пайхасы яшырынлыгы талап эдйәр: кимде-ким ач-ачан ойнаян болса, утулаймагы ахмалдыр. Гизлин отураның салыхаты йити акылың гөргүрлиги билен баша--баш сөвеше гир-

йәр: йити гөз алармыка я пайхас. Нәме кҮйүң бардыгыны, гой, хич ким билмесин, ёгсам зелел этмеклери мүмкин - ким гаршыңа чыкып, кимем ярамсаклыгы билен яманлык эдер.

Асыл болшуң ве даш сыпатың. Зада нырх кесенлеринде, асыл болшуна дәл-де, даш гөрнүшине гарап баха берйәрлер; дүйп өзенине середйән еке-екедир, хер ким гөрер гөзе нәхилидигине середип оңайяр. Эгер йүзүң гүлүм-ялым эдип дуран болса, сениң хаклыгыңдан не пейда.

Майыл эдижи кейпи-сапалара өзүни алдырмаян киши - пайхаслы адамдыр, дүнъеви философдыр. Шейле болмалы, йөне шейле гөрүнмели дәл, эсасанам шейле болан болмалы дәл. Шинди пелсепе окамак гаты бир халанып хем баранок, ёгсам пикир эдип билйән адамлар шунсуз оңуп хем биленоклар, бу оларың эсасы иши. Пайхас ылмы - гөвнүетмезлик, эсгермезлик. Сенека Римде пелсепәниң дүйбүни тутды, кән вагтлап оңа көшклерде хормат гойдулар, индем болса оңа самсык диййәрлер. Йөне сагдын пикир мыдама пайхаса хөрек, диндара эшрет болар.

Адамларың ярысы башга бириниң үстүнден гүлйәр, шоңа гөрә оларың икисем самсыкдыр. Херки зат бири үчин-ә говы, башга бири үчинем - яман; бириниң ынанянындан, бейлекиси гачяр. Әхли заты өзүче тәзеден ясажак болуп йөрен адам барыпатан самсыкдыр. Кимем болса бириниң гөвнүнден турманы үчин кәмил зат эгсилмез: ким товкыны, ким - гайкыны халар. Хер авың өз авчысы бар, бирине бир зат ярамады дийип гынанма, оңа гадыр гоян хем тапылар. Эмма өвгә башыңы айладаймагын, ахмал болсаң, башга бирлери язгарар. Хакыкы разылыгың өлчеги - шөхратлы хемем иш билйән адамларың өвгүсидир. Бир пикир, бир мода, бир асыр - энтек бу хеммеси дәлдир.

Улы олжа улы гарнам герекдир, себәби оны бир ере сыгдырмалам ахырын. Пайхас сүңңүнде гарна иң соңкы бөлек дийип болмаз, себәби тутуш габың өзи онуң айры-айры бөлеклерине нәчерәк зат сыгянлыгына баглы. Ягшы ав хас улы ава мынасыплара нош болар; бири кекирдегине гелйәнчә док, башга бири хенизем ач отыр. Көп адамлар үчин ша нахарының хем пейдасы ёк - оларың ичегеси инче боляр, өвренишмедик нахары, бейле апаланып тайяр эдилен нахар-шам үчин доглан адамлар дәл олар. Ине, олар шунуң үчин гөдек болярлар, ялынжанларың тагзым билен баш эгмелери оларың башыны айлаяр; олар үчин белентликлер гаты ховплы;

олар шовы сымышлап, гопбамлыкданам ярылярлар. Эмма бейик киши хасам көп зады ичине сыгдырып билйәндигини гөркезер - өзем хер иш эдер велин, дар йүрекдигини билдирмежек болар.

Хер келледе бир ша отыр. Ша-да дәл болсаң, ылахым, эден ишиң шоларыңкыдан пес болмагай, шалара огшап тапан ёлундан чыкыжы болма; эдйән ишиң белент болсун, ил-гүнүң алкышыны ал! Гой, тагтың-дережәң болмаса-да, мыдам шаларың мертебеси ялы мертебәң болсун, чүнки хакыкы шалык калбың белентлигидир; өзи бейик адам хич вагт илиң бейиклигине бахыллык этмез, себәби онуң өзи - нусга. Ылайта-да шаның голай-голтумына гөзи гитмез, бир затлар өвренжек болсаңам хакыкы бейик кишилерден өвренен ягшы. Ылахым, олар манысыз дабаралара гошулышып йөрмән, хернә ша дережесине ылайыграк херекет эдеверсинлер-дә, хораз ялы гомпармагы бейләк зыңып, бейиклигиң асыл манысына аралашаверсинлер.

Хер кәре баш гошуп гөрен ягшы. Кәр кән, оларың херси хем бир хили, олары билен ягшы, шонуң үчинем дүшүнмели. Бирине батырлык, бейлекисине инчеден дуйгурлык герек. Эле алмасы аңсатларам бар, гөнүмел алаймалы, йөне эмел билен алмалысам бар, ана, шол кын. Биринжисине говы зехин герек, икинжиси үчин нәче азап эдип, нәчелер жаң чексеңем аз боляр. Иң агыр иш адамлара баш болмак, биакыллара я-да наданлара баш болмак - ики эссе кын; келлесизлере диенини этдирмек үчин ики саны келләң болмалы. Тутуш гөврәң билен япышмагы талап эдйән ишлерем еңил дәл, өзем белли бир вагтда, белли бир ишде шейтмели; хем герекли, хемем дүрлүче иш боланда, гөвнүңден туряр, хезил эдип эдйәң, себәби иш үйтгәп дурса, ядавлыгың айрыляр. Иң говы кәр иле баглы болмазлык я-да аз баглы болмак. Иң яман кәр ахырында ердәки эминиң өңүнде дерләп хасабат берилйән иш, онданам бетери - асман эминине хасабат бермек.

Йүрегедүшгүнч болма. Кимде-ким шол бир иш билен мүфтела болуп, өмрем шонуң гүррүңини эдйән болса - худайым шондан гораверсин. Аз сөз йүреге-де якын, ише-де пейдалы: көп яңрап элден гидерен задыңы уз сөзләп алып билерсиң. Хем аз болуп, хем уз болса - ики эссе говы; хем пак, хем узак болса - шонда нәдерсиң. Көне-санадан мыдама-да жөвхер говудыр. Йүрегедүшгүнч яңраны динлемейәндиклери белли зат - нәме хакда гүррүң эдйәнлиги дәл-де, гүррүң эдиш

эбетейи адамлары үркүзйәр. Кә адамлар дүнйә гөрк дәл-де, тәлке берйәрлер; олар зыңлан зир-зибил мысалы. Зир-зибилле-де хемме киши сеңригини йыгыряр. Пайхаслы киши иризмез, ылайта-да атлы-абрайлы адамларың йүрегине дүшмез; себәби оларың ишсиз вагты ёк, шол адамларың бириниң гахарыны гетирсең, дүнйәң гахарыны гетиренденем хатарлы. Аз гепле - жай гепле.

Ыкбалым чүвди дийип магтанмагын. Орнуны мазамлап, тумшугыны ёкары тутян зехини билен өвүнйәнденем бетер гахарыңы гетирйәр. Хонданбәрсирәп, хем-ә бахылчылык дөредйәр, хем йигренч. Хормата етмән, көпленч оны эржеллик билен газанярлар; ол илиң пикирине баглы: оны гүйч билен алмарсың, оңа мынасып болмалы, сабыр эдибем гарашмалы. Улы везипе шоңа ылайык абрай хем талап эдйәр. Өз везипәңи ерине етирмек үчин мынасып болан абрайыңы сакла; не улан, не-де беркит. Везипесини бержай эдип йөркә аша кән ишледим дийип нала чекйән адам шол ише мынасып дәлдигини субут эдйәр, онуң везипеси акылындан ёкарда болмалы. Иле гөрүнмек, өвүнмек күйүнде болса, ишиң шовунадыгы билен дәл-де, мертебәң билен өвүн; ханлар-шалар, нәме, шоларам дашкы мертебеси билен иле таналжак болмалыдырлар.

Өзүңден гөвнүхошлугыңы гөркезме. Әхли затдан нәразы болуп, өз-өзүңи хорлап, гынап йөрме - бу эжизлик боляр, йөне өзүңден гөвнүхошлук хем акыллылык дәлдир. Көп адамларың өз-өзүнден гөвни хошлугы наданлыгың нетижесидир, онуң соңы самсык кейпи-сапа салар, ол жаныңа хош хем якар, эмма адыңа-шөхратыңа асла пейда этмез. Башга кишиң сейрек душян зыятлыгыны акмак аңмаз, онсоң ол ортачарагы билен оңңут эдип йөр, гараз, нәме-де болса, өз задында. Әтияжлы элден бермән яшамак мыдама пейдалы, муңа даналык дийсеңем боляр - хасам бир иши битирджек боланда шейт, ишиң барды-гелди битмәенде-де шейтсең, рахат тапарсың: өңүнден шейле болар өйдүп этияч эден адамы ыкбалың гөрги-азабы шейле бир хеләклэп билмез. Өз-өзүңи алдамагың гөз ачып-юмасы салымының ичинде Гомериң өзем ымызганар, Исгендерем тагтындан ашак дүшер. Хер бир иш бир топар ягдай билен баглы - мыдама ери-ягдайы габат гелйәйәрми нәме. Эмма акмак асыл дүзелмез - онда гопбамлык дарагты парлап гүл ачып, тәзе-тәзе шахалар ачяр.

Шахсыет болмагың иң аңсат ёлы - дост сайламагы башармакдыр. Пикир алышмагың, сөхбетдеш болмагың гүй-

җүни сен айтма, халап-халамазлыгам, эдим-гылымам бирек-бирегиңе гечйәр, гылык-хәсиетиңем билниксиз үйтгәп гидйәр, акылың нәме, шо-да үйтгейәр. Гой, чакган адам, гөзганмасы кын билен достлашсын, хер кимем шу йөрелгә эерсин; шейле эден хич зор-аяксыз орта хала етер, өзүни ортача алып бармак болса, йөнекей иш дәлдир. Гапма-гаршылыкларың утгашмагы дүнйәни безейәр, оны абат саклаяр; ол мадды дүнйәде сазлашык эмеле гетирйәр, *мораль барада айтсак*, шол сазлашык хасам пугта боляр. Голай ве өзүңе гарашлы адамлары сайлан вагтың хернә шу гowы нусга эерҗек болгун - ики тарапы хем элден бермән, олары оңушдырып алып гидип билсең, алтына деңелйән орталык билен гидер отырсың, гидер отырсың.

Или язгарып йөрмек айыпдыр. Гаты гахарҗаң адамлар бар: оларың гөзүне дүнъе җенаятчылык болуп дур, гахары геленде шейледир *өйдйәнизми*, ёк, *олар дога* шейле. Бар кишини языклы эдйәрлер - бирине бейле этди дийип сөгүнйәрлер, бейлеки бирине инди шейле эдер дийип гаргыняралар. О тетеллилериң йүрек тагмасы йөне бир бирехимем дәл-де, онданам эрбет - хайынлык әшгәр гөрнүп дур. Олар бир бендәни нәлетләнлеринде, ёк затлары төхмет атярлар, нәме агызларына гелсе отлаярлар, сычандан пил ясаярлар. Үстесине, гахарам гошулайса-ха, бар онсоң, олары саклаҗак гүманың ёк. Садалык болса, терсине, бар зады багышлаяр - билип дәл-де, билмезликден.

Яшып барян гүн болмаҗак болсаң, гарашма. Иш сенден гачянча, сен ишден гач - пайхаслы кишилериң дурмуш йөрелгеси шейле. Өмрүң соңунам улы дабара өврүмегиң хөтдесинден гел - гүнүң өзем дүнйә нур сачып дурка яшып барянына гөрмесинлер дийип булудың аңырсында гизленйәр ахырын; бизе диңе гүн яшдымыка я-да яшмадыка дийип чак урмак галяр. Ызгытсызлыкдан көсенмеҗек болсаң, матамдан иррәҗик гач. Тә йүз өврүйәнчәлер гарашып отурма, җайларлар, өзем гахарыңы гетирмек үчин хениз дирикәң җайларлар. Сен эййәм хорматламак үчин мейиде өврүлдиң ахырын. Есер йигит өңүнден аңып, йүврүк атыны бошадып гойберер - бедев-ә орта ёлда өлүп галмасын, йигидем иле гүлки болмасын! Шоңа гөрә, гой, перизат акыл эдип, йүз гөрүлйән айнасыны вагтындаҗык довүп ташласын, ёгсам айнаң аҗы хакыкаты айдып, онуң җигерине от басаймагам ахмал.

Дост тутун. Достлук - адамың икинжи өмри. Хер бир дост өз досты үчин говы хем акыллы; достлар арасында говулыга чөзүлмежек зат болмаз. Адамың нәчә дуряндыгыны башгалар кесгитләр, оларың диййжек сөзлери болса йүрегиң үсти билен гелйәр. Достуң доста ягшы хызматы ялы гыммат зат дүнъеде ёк. Достуңа вепалы болмагың иң говы ёлы - достлугы гөркезмек. Байлыгымызың иң говы, иң улы бөлеги башгалара баглы. Достларымызың хем душманларымызың арасында яшамалы болярыс, шоңа гөрә, гой, якын болмаса-да, хер гүн ягшы ниетли дост тутунмага чалыш. Вагт гечмеги билен сынагдан гечип, оларың ичинден вепалы сырдашың чыкаймагам ахмал.

Вепалы сөйги гөзле. Ёкары Биринжи себәп нәме, шол-да өзүниң әгирт улы ишлеринде шуны гөз өңүнде тутяр ве шонам талап эдйәр. Дуйгы аркалы сөйги ынама аралашяр. Кәбирлери өз абрайына бил баглап, сөйги газанжак хем боланок, йөне пайхас, бишовлук ара дүшсе, ягшы ат алаймагың хупбат барыны ювутдыряндыгыны ятладяр. Вепалы сөйги әхли дердиңи еңиллешдирйәр, калбыңа ганат бёклейәр; мыдам мертебәңе гөрә гадырыңы билйәр диййжек дәл, көпленч муны онуң өзи ойлап тапяр - батырам сен болярсың, тарханам сен, алымам, акыллы хем сен! Рухы умумылык үчин вели хас белент затлар парздыр. Олара зехин, хөкманылык, ат-абрай, гөркезен эдерменлигиң, битирен ишиң гирйәр. Иң кын ерем шу хили ыгарлылыгы өз ыхласың билен газанмалы, сакламагың иши аңсат-ла. Оны эдинсе болар-да, пейдаланмак кын дүшәймесе, ине, шоны өвренмели.

Ишиң ровачка гара гүнлере тайярлык гөр. Томус гышың аладасыны эдйән адам пайхаслыдыр: ховлукмалы дәл, ягшылыгың өз-өзи гелйәр, нәче диййсең дост-ярың бар. Әхли затлар гымматлап, нәмә етиринжегиңи билмежек гүнлериң гелйәнчә өңүнденжик аладаңы этгин. Әтиячдан достуңам болсун, алгылыңам: шейле бир гүн гелер велин, бу гүнки гадырыны билмейән затларың гызыла дөнер. Дейюслыгың болса досты болмаз - ол иши ровачка олары танамаяр, ишиниң гайдан гүнем оны олар тананок.

Бәсдешлиге баш гошма. Ярыш бар еринде, ымтылышың иши ёк: өзи еңжек, өзгәнем масгара этжек болярлар. Халал гөреш эдйән аз-аздыр. Гаршыдашың деррев кемчилигиңи тапар, сыпайычылык этмеги унудып хем йүзүңе патладар; бәсдеши пейда болянча гаты кән кишилер хормат саясында бол-

ды. Алдым-бердимли гарпышык оды туташып, нух эйямында гөмлен масгарачылыгы чыкарып туташдыряр, әхли йүрек-буланч затлары орта зыняр. Бирек-биреги паш этмәге башлаярлар, гайдян затлары ёк. Кәте, көпленч ягдайда дийсеңем болҗак, башганы масгараламак о диен ынамдар яраг хем болуп билейок, йөне шонда-да бәсдешлик оны ар алмак үчин уланып, хезил эдйәр, о заңңар масгарачылык ярагыны шейле бир гахарлы булайлаяр велин, шундан өңки эдилен әхли гүнәлериң унудылан тозаны ал-асмана галяр. Ягшы дилегде болмак ялы говы зат ёк, ол мыдама имисалалыгы күйсейәр, эдеп-экрамлы болунса ягшы.

Эдил дерексиз адам билен оңшушың ялы, төверегиңдәкилериң яман гылык-хәсиети биленем өвренишгин, ылайта-да бирек-биреге баглы болсаң, шейтмелидир. Гудуз хәсиетли адамлар боляр, бир сачакдан дуз иесиң гелмез, йөне олардан айрылып гитҗек ериңем ёкдур. Бетгелшик йүз-кыяматыңа өвренишип гидишиң дек, мунуң билен эмай-эмайдан өвренишсең, пайхаслы болдугыңдыр, себәби о гудузлар сениң атданлыкда үстүни басмандылар ахырын. Олар илки горкузярлар, йөне башкы горкы-үрки кем-кемден совуляр, сересап болсаң велин, гахар алавының өңүни алып билерсиң. Я-да кайыл бол-да, чыда-да йөр.

Эдепли-экрамлы адамлар билен иш салыш. Олара карзам берсе болар, карзам алса болар. Оларың ыграры бар; шоңа гөрә олар билен хер иш этсеңем горкуп отурма, җеделе гезек геленде-де шейле, чүнки эдепли-экрамлы адамлар йүрегиниң эмр эдишине гөрә херекет эдйәрлер. Бинамысы еңип үстүн чыкандан ыграрлы киши билен даркаша гирен говудыр. Дейюс билен ылалашыга гелип билмерсиң, онуң үчин белли бир йөрелге ёк; шоңа гөрә-де бинамыс билен биынсап хич хачан чын дост болуп билмез, оларың хошгылавлылыгы хем иши битйәнчәдир, себәби намыс болмаса, нәмә даянсын ахырын. Ар-намыссыз адамдан ызыңа гараман гачгын; намыса гадыр гоймаян адам намыслы кишиң эден ягшылыгыны билер өйдйәмиң. Ар-намыс - халал ык тагтыдыр.

Хич хачан өзүң хакда гүрлеме. Я өзүңи өвмели боларсың - бу болса текепбирликдир, я өзүңи епбеклемелисиң - бу болса намартлык болар; өзүң хакда гүррүң этмек - пайхаса гаршы гидип, илиң йүрегине дүшмекдир. Өз достларың арасында-да шуны этмеҗек бол, йөне ылайта-да улы ерде өвнүҗи болма, себәби о ерде гаты кән адамың өңүнде гүрләп, ил масгарасы

боларсың. Отуран адамларың-да гүррүңини этмек говы дәл: ики бела саташмагың ахмал - я яранарлар, я масгараларлар.

Сыпайы адам дийдир, шо хорматы ал. Иле өзүңи халатмак үчин ялңыз шонуң өзем етерлик-де. Сыпайычылык медениетлилериң эсасы сыпаты, тәсин дәри, илиң-гүнүң сөйгүсине мынасып боляр, гөдеклик болса - терсине, илиң йигренҗине, гахар-газабына сезевар боляр. Гөдеклик, нәсыпайылык билнип эдилсе, ол барыпятан нежислик болар, самсыклык билен эдилсе-де йигренч дөредер. Башарсаң сыпайычылык этҗек бол, йөне хемме кишә-де бейдәймегин, бейле этмек адалатсызлык болар. Душманлар арасында ол - борч билен оларың мертлигиниң мизаны. Арзанам болса, гаты гыммада дуряндыр: сылаглыны сылаяндырлар. Сыпайычылык билен ар-намысың артыкмачлыгы - оларың бирини соврутладыгың икинҗисиниң көмеге етишйәнлигидир.

Душманчылык гөзлеме. Өзүңи йигрендирҗек болмагын, йигренч сениң ыгтыярыңа баглам дәлдир, ол хер хачан өзүңден өңе дүшер. Көп адамлар нәме үчин, нәме себәбе йигренйәндигинем билмән, адамлары пейвагтына йигренип йөрлер. Ичигара адам говы адамдан өңүрдер. Гахар хем эдил бахылларың ичигаралык этмәге алңасашлары ялы, алдыгына яманлык этмәге дызаяр. Хич ким билен оңшамок дийип хем өвнүп йөренлерем бар, олар үчин гөвне дегмегем, гөвне алмагам эшекден палан алан ялы. Гахара өзүңи алдырдыгың аңсат-аңсат ондан сыпып билмерсиң. Сынчы адамлардан этияч эдйәрлер, гыбаткеши халаноклар, текепбирден дашрак болмага чалышярлар, дили шеребелилерден горкярлар, мынасып кишилере азар бермейәрлер. Шейлеликде, хормат эт, сенем хорматласынлар, рахат яшасың гелйәни чынмы, эйләк-бейләк гышарма-да-догруҗа йөре.

Дөврүң билен җеделе гитмән, онуң билен аякдаш йөре. Билим нәме, шо-да дерде ярасa говы, дерде ярамаса, самсык киши билен болай. Йыллар гечйәр, дөвүр үйтгейәр, пикирлерем, йөрелгелерем шоңа гөрә үйтгәп баряр. Көнече пикир этме шонуң үчин, гөвүн ислегиңем шоңа гөрә болсун. Улы илиң гөвүн ислеги эхли бабатда ёкарда боляр. Шоңа эерен ягшы, элинден гелдигиче-де оны аяп саклаҗак болмалы; геченгүнлериң мәхрибан гөрүнсе-де, сүңңүң шу гүне өвренишсин - сүңңүң хем пәкизе болар, калбыңам. Йөне дурмуш йөрелгеси ахлак барада дереге ярамаяр, себәби бу ерде хайырыхсан эхли затдан илери тутуляр. Бизиң дөврүмизде хакыкат

айдылмаяр, - хакыкаты айтмак көнечиллик дийлип хем хасап эдилйәр, - сөзүнде тапылмагам шонуң ялы; эдеп-экрамлы адамлар гөйә көне дүнйәден зыярата гелдимикә дийййәрсиң; олары хэзирем тарыплаярлар, вах, йөне не олары сылаян бар, не олара өйкүнйән бар. Эй, таңрым, бизиң асырың бу бейик нәгеханына эңетсене! Хайыр иш гең гөрлүп, дейюслык иң адаты зада өврүлди! Гой, пайхаслы адам гөвүн ислегине гөрә яшап билмесе-де, гараз, яшап билдигиче өмүр сүрсүн. Гой, тәлейиниң ойнуна разы болуп, онуң махрум эден задына-да гынанмасын, көймесин.

Иш этмән, иш эдйән киши болма. Кимселер әхли зады ойна яздырярлар, кимселерем бар зады - ише: бар зат хакда хонданбәрсирәп гүррүң эдйәрлер, ёк задың аладасыны эдип, келлелерини чиширйәрлер, оларың гөзүне даш-төверек алабасгы. Аслында велин хер болар-болгусыз затдан маны чыкарҗак болуп йөрмек ялы самсыклык ёк. Башындан айлап зыңмалы зада җаныңы якмак - сүңңүңи көссеклемекдир. Ирбәри ялы гөрнен зат, йүзүңи өврен дессиңе хич зада өврүлйәр *дуруберйәр; терсине*, башга бир хич задам, сиңңин середйәрсиң велин, ирбәри бир зада өврүләййәр. Бела--бетерден башда дынмак аңсат, соң велин - кын. Көпленч кеселиң өзем дерманыны берйәр. Дурмушың өз акымына гөрәрәк йөрмек хем гара гүзераның үчин яман ёл болмалы дәл.

Сөзүнде-де, ишинде-де мертебели бол. Ниреде болсаң болай, шу йөрелгә эерсең, әхли ерде саңа хормат-сылаг эдерлер. Ол әхли ерде - гүррүңчиликде-де, намаз оканда-да, йөришинде-де, гарайшында-да, ахырсоңы, элбетде, гөвүн күйсегинде-де эшгәр гөрнүп дурандыр. Адам йүрегини бенди эдип билмек ялы бейик еңиш болуп билмез! Муны сен гөзсүз батырлык биленем, өкде вәшилик биленем алып билмерсиң - муңа диңе хошниетли ынам аркалы етерсиң. Ол ынамың гөзбашы ахлак билен мертебеден гайдяр, шоңа-да даяняр.

Гопбамсырамаян адам. Адамың нәче говы тарапы кән болса, шонча-да ол аз эселйәндир. Эселмек песлигиң аламатыдыр. Ол төверекдәкилер үчин агыр дүшйәр, йөне эселйәниң өзи үчинем шондан еңил дүшенок - ол өз аладасының жебрини чекип, гомпарҗак болуп азар яманына галяр. Хатда иң белент мертебели адамам эселйәндиги себәпли кән зат йитирйәр - адамлар оңа асыл болшы ялы азат херекет этмән, кеззаплык этҗек боляр дийип дүшүнйәр - тебигы зат ясама задан элмыдама зыят гөрүлйәндир. Гомпы адамлары хут өвүн-

жендиклери себәплем акмак сайярлар. Ишиң нәче ондугыча, шонча-да аз гүрле, себәби шейтсең, кәмиллиге бүтинлей халал ёл билен етилендигине ынанарлар. Эмма ясама улумсылыкдан гачсаң-да, хер сапар яйып, хич задам иле гөркезмейәрсиң диймезлёр ялы, ясама пәлипеслиге-де дүшәймегин. Пайхаслы адам өзүниң нәхили мертебесиниң бардыгыны билсе-де, билмедик болар. Муны хич киме билдирмез, шол мертебәниң өзи эесиниң оны говы дуйяндыгыны аңдырар, себәби онуң бипархлыгының өзи илде гызыкланма дөредер. Әхли кәмиллиги уттаңдырып, оларың хич бири хакда дил яздырман гезип билйән киши ики гез бейикдир, ол улы илиң ыкрар этмегине бейлеки тарапдан телер.

Арзылы бол. Әхли халкың сөйги-мухаббетине мынасып боланлар аз-аздыр, йөне диңе пайхаслы кишилериң алкышыны алмагың өзем багтлылык. Гүнүң яшып уграндыгыны билдиклери сени совуҗак ёла салярлар. Гөзе гелмегиң, өзүңи халатмагың хер хили усуллары бар: иң ыгтыбарлысы - ишиң, мертебәң билен тапавутланмак, чалты-яранмак. Өз отуран ерине мынасып адам мыдама герекдидир, шол везипәниң шол адама зар экендигини, йөне онуң шо везипә зар дәлдигини хеммелер гөрйәр: бирлерини орун гелшиге гетирйәр, кәбирлери хем шол орны гелшигине гетирйәр. Шонуң үчинем самсык мирасдарың саңа баха берсе-де шейле бир ынҗалаймагын; бу сени халадыклары дәл-де, эйсем диңе бейлекини йигренйәндиклери.

Өзүңем гаралама, иле-де гара сүртме. Иле гара йөңкемек, илиң гыбатыны этмек өз ишиң гайданлыгының аламатыдыр, бу өңрәкден бәри шейле хасап эдилип гелинйән хакыкат. Илиң айыбыны гөрме-де, өңүрти өзүңкини гөр. Иле гара йөңкәп, көп адамлар өз тегмилини яшырҗак боляр, йөне айыбы ювуп болярмы нәме. Шу пишелерине-де самсыклар бегенишип йөрлер. Оларың агзындан похуң ысы гелйәр, себәби олар җемгыетиң пох-пүсүр акдырылян ябы. Ким шо ерини дөрҗелесе, шонча-да бока батар. Ялану-чын бириниң кемчилигини шо-ол гөзләп отурсаң, ахыры бир тегмилиң үстүнден барайма гыңам ахмал. Йөне танамаян адамсының кемчилигини билйән адам бармыка. Пайхаслы адамам илиң гүнәсиниң ичинде болмакдан, улы илиң йигренйән сене язувының ичинде болмакдан әгә боляр, ёгсам өз калбыны дирилигинеҗик хеләкләр.

Самсыклык эден самсык дәл-де, шол иши эдип, гизлән самсык. Өз хөвес-хыжувыңы гизлин сакла, ылайта-да ювшак тарапыңы хич кес билмесин. Ялңышмаян адам бармы нәме, йөне оларың тапавуды бар: мекир кишилер боюн алмаярлар, самсыклар болса, әнтек этмедик ишлерини этдим дийип, өвүнйәрлер. Ягшы ат көп дережеде өзүңи алып баршыңа дәл-де, эйсем сениң дымып гезйәндигиңе баглыдыр; гүнәң бармы, эгә бери бол-да онда. Бейик кишилериң хатасы, эдил Ай-Гүнүң батышы ялы, деррев улы иле аян боляр. Өз гойберен ялңышыңы достуңа-да айдыжы болма, иң говусы, эгер шуны шейдип болян болса, өзүңем шоны билмесең кем дәл. Эмма шу ерде башга бир яшайыш эдехедем дердиңе ярар - көпрәк унутжак бол.

Әхли бабатда өзүңи эркин алып бар. Эркинлик мертебәни галдырар, сөзүңе жошгун берер, шейтсең, ишиң оңуна болуп, гөзеллигиңе гөзеллик гошулар. Әхли галан дережелер дашың безегидир, эркинлик болса хут мертебәниң өз безегидир; пикир алшыланда-да шуңа айратын улы баха берйәрлер. Эркинлиги жан эдип, ренч сындырып алып билмерсиң, оны худай әчилйәр, себәби ол бу гөрүлйән дүзгүнлере ылайык гелмейәр, ол хас ёкарда дуряр. Ол аңсатжа гечип, әхли кишини өз гөзеллиги билен озуп гечер; ол адамың ички эркинлигини аңладып, бар зада иң соңкы кәмиллиги берйәр, ондан аңырда хич зат ёк. Онсуз оваданлык хем өли, гудрат хем гүйчсүз. Эркинлик батыра мувапык, акыла, парасада, патыша бейиклигине ылайык. Ол "боланога-да" мылайымлык чайяр, хер хили кын ягдайлардан гүл ялыжак чыкяр.

Рухуң белент болсун. Гахрыман йигидиң эсасы сыпаты шу болмалы, чүнки сөйги оды әхли бейик ишлерде туташяр. Ол гөвүн-ислегиңе непислик, калбыңа гиңлик, пикириңе эрканалык, хәсиетиңе говулык берйәр, шахсыетиң белент болмагына ёл ачяр. Ол нирeден гелсе геләйсин, хөкман оны гөрерсиң; бахыл такдыр оңа сүтем эденде-де, ол асмана сычрап галяр, высалына етмесе-де, онуң арзув-хыялы долуп-дашяр. Белент рух - гечиримлилигиң, хайыр-ыхсаның ве әхли гахрыманчылыклы ишлериң ыкрар эдилен чешмеси.

Хич хачан зейренмегин. Зейренчден зыяндан башга пейда гөрмерсиң. Ол залым дуйгуларыңы оярып, гынанч ве дуйгудашлык одуны туташдырар. Зейренч башга бир өйке-кинә ёл ачар, шейдип икинжи өйкелән биринжини танар. Кә киши өңки гөвнүне дегленлиги үчин зейренип, гелжекки өйке-кинә

ёл ачяр: онсоң хем көмеге я хөре-көшә умыт баглап, ичигаралыга, хатда йигренҗе-де дучар боляр. Бейлеки бириниң ичине отлы кесеви оклап, башга бирини хем пылан хили ягшылык этди дийип, лолы ойнуны ойнамак нәмә деркар. Я-да гелмедиклери өвмек үчин геленлери алдамак иле сыгян затмы эйсем?! Бу биринҗиден гөрмедик ягшылыгымы икинҗиден бир гөрейин-ле диймек дәлми нәме?! Аресап әр өйкесини хем, гойберен ялңышынам айтмаз, эмма эдилен ягшылыгы ятламагы велин унутмаз, шейлелик биленем достларыны горап саклар, душманларына-да ниетлерини амала ашырмага ёл бермез.

Ишем этмели, оны иле-де гөркезмели. Әхли зада аслы болшуна гөрә дәл-де, эйсем даш сыпатына середилип баха берилйәр. Хем мертебәң болуп, хем оны иле яйманы оңарян болсаң, ики эссе мертебәң галаймалы: гөрүнмейән зат эдил ёк ялыдыр. Пайхас нәме, шонуң хем гөрнүши пайхаса лайык дәл болса, шоңа-да хатыра гойланок. Чүнки акылы җөвхер кимин адамлара гаранда кеззаплар көпрәк ахырын; яланчылар агдык гелйәр, әхли зада даш гөрнүшине баха берйәрлер, көп затлар болса асла гөвнүңе гетиришиңе гөрә дәл. Ягшы сыпат - ички говулыгың иң говы деллалы.

Эдепли бол. Адам калбының хем өз гөзеллиги, көңүл нагмасы бар. Херки ише гөзеллик мувапык болсун, ол йүреклере кән сүйҗи леззет берйәр. Бу көплере несип этмейәр, онда калбың бейиклигиниң тәсири бар болаймалы. Онуң биринҗи аламаты - ягыңа ягшы баха бермели, онуң билен хасам оңат гүрлешмели. Ылайта-да бу ар алынҗак боланда беллики күлли әшгәр боляр: эдеп ардан боюн гачыряр, йөне әхлиси ербе-ер тамам боляр. Ине, хә диймән ар алнар-ов дийип дуркаң, гарашмаян вакаң боляр, оңа сенем хайран, менем хайран. Бу сыясата гезек геленде-де пейдалы, дөвлет ишинем безейәр дийсек ялңышмарыс. Эдеп-тертип хич хачан шунуң ялы еңиш газандым, эйтдим-бейтдим дийип дөшүне какмаз, себәби оңа өвүнмек ят. Ол әхли еңишлери хызматы билен газаныл, оларың әхлисини кичигөвүнлиги билен гизлейәр.

Еди өлче, бир кес. Бир ише башламакаң, төверегиңи сынласаң кем болмаз. Ылайта-да ишиң ровач болҗагына гаты ынамың ёк вагты шейле этгин. Йүрегиңе дүвен ишиң пейдасына ишлейән тәзе-тәзе делиллер келләңе гелйәнчә вагтыңы ыза чекибер - шол ише башламалымы я-да башламалы дәлми өзүң билерсиң. Эгер-де ише башламага ак пата

берләйсе, онда муңа пайхас маслахатында хыҗувың угруна гидилип эдилйән ишден хас ёкары баха берлер: көп арзува көпем нырх кесилйәр. Эгер-де боюн гачырылса, "ёгы" юмшатмак үчин ойланмага майың бар, үстесине-де, шол иши берҗай этмек ислегиниң оды өченсоң талвас эдйән адам совашар-да, өзүне ёк дийленине гаты бир гахарам эдип дурмаз. Ким тизбахыма ховлукдырса, оны ювашатмак парз: шейдип онуң гарашмак дуйгусы совашар гидер.

Еке өзүң акыллы боландан, улы ил билен дәли бол - дийип сыясы кишилер айдяр. Улы ил акылындан азашан болса, хич кимем язгармаз. Эмма данаң еке өзи акымың терсине гитсе, оңа хөкман дәли диерлер. Кәте иң говы этмели зат шудур - я билме, я-да билмедиксирән бол. Адамлар билен биле яшамалы, оларың көпүси акмак. Ялңыз яшаҗак болсаң хем я көп ерде худая меңземели, я-да эхли бабатда хайвана меңземели. Эмма мен бу пайхасы үйтгедип: "Ялңыз өзүң телбе боландан улы ил билен пайхаслы болан ягшы" диердим. Кә кишиниң велин өз келесаңлыгында еке-тәк болмак арзувы бар.

Яшайыш дирегиңи гошаласаң, өмрүңи гошаладыгыңдыр. Ылахым сениң хоссарың ялңыз болмагай, өзүңи ялңыз бир зат билен эгсик сакламагай сен, шол сени баглаян үйтгешик зат болса-да, биз оңа гаршы: ылахым, сениңки мыдам гоша-гошадан болгай, ылайта-да газанч чешмәң, ягшылыгың, кейпи-сапаң шундай болгай! Айың, бивепалыгың символының шол үйтгәп дурмагы, ылайта-да чүйрүк адам эркине баглы ише эдйән онуң тәсири бар ерде билдирип дур. Кеч ыкбалы дүзетмәге өңден йыгналгы горуң герек: мөхүм дурмуш йөрелгесини хергиз ядыңда сакла - рысгалдыр эшретиң ики чешмеси болмалыдыр. Тебигатың бизиң гөврәмизиң иң герекли, иң нәзик агзаларыны гоша-гошадан ясашы ялы, акыллы киши хем өз ховандары билен шу хили гатнашык сакламалыдыр.

Гапма-гаршылыга чапраз гидйәниңи айдыҗы болма, эгер шейтсең, акмак ве иңре адам адыны аларсың. Муңа ынха пайхасы гаршы гойсаң болар. Элбетде, гаршылык гөркезмек болар, өзем җай, йити сөз билен гаршылык гөркезмели, эмма хөтҗетлик хич хачанам пайхаслык хасапланан дәлдир. Өмүр давакешлер алланәме гүррүңиң соңуны дава-җенҗеле яздырярлар, олар танамаян, билмейән адамларына гаранда өзлериниң якынлары билен өте ягы болярлар. Яглыҗа эт

ийип отыркаң сүңк дишлэнде болшы ялы, гапма-гаршылыгыда ёк эдип билерсиң, олам хөкман болаймалы. Бу занныяман самсыкларың келлесинде хайван акмаклыгы билен вагшы мөҗегиң хор-хоры утгашяр.

Зады билмели, ондан башы чыкармалы: хер бир задың дүйп манысына гөз етир. Көп адамлар бош акыллысырамагың шахаларына я-да йүрегедүшгүнч яңралыгың япракларына чыкышып, гуры сергездан болшуп йөрлер, оларың хич бир задың аныгына етҗек гүманлары ёк; бир задың *дашында* йүз сапар дагы айланярлар, өзлерем халыс болярлар, илем халыс эдйэрлер, йөне кемаллы бир ишиң якасындан тутмаярлар. Мунуң себэбем - келлелери селеңлэп дур, акыллары буюрбулашык, шейдибем дүрс бир ёла чыкып билмейэрлер. Олар вагтларынам, сабыр-такатларынам букуда *харч этдилер*, эсасы ише болса зат галмады.

Дана киши өзүне буйрар. Онуң эхли байлыгы - онуң өзи, ол эхли задыны янында гөтерйэр. Эгер көп затдан башы чыкян достуң Рим билен дүнйэ икисини чалшырып билйэн хем болса, шонда-да шо достуң өзүң болайсана, себэби сениң ялңыз өзүңем гүнүңи гөрүп билерсиң. Ичиңи билип, ниреден гопмалыдыгыны йүзугра билип дуран досты ниреден алҗак? Сен диңе өз-өзүңе гарашлысың, шунда Иң белент Җандара меңзэп билсең, аңрыбаш эшрет шодур. Кимде-ким, ине, шейдип бир өзи яшап билсе, хич затда хайвана меңзейэн дэлдир, ол көп бабатда дана, эхли бабатда-да таңрың өзүне мувапыкдыр.

Гатышмазлык сунгаты. Җемгыетчилик я-да машгала уммаы дэли-порхан болуп чарпая галан вагты хергиз гатышыҗы болаймагын. Иң илкинҗи талап шу. Адамлар арасында-да шо кысмы түвелейлер, шо хили гахар-газаплар болуп дур, *шол вагт ыгтыбарлы* ерде гизленен ягшы, гарашан кем дэл. Дерман ичсең кеселиң гүйҗейэн вагтам сейрек дэл ахырын; бу ерде тебигатың өзүне ёл берелиң, о тайда-да - ахлага; акыллы лукман дерман язмалы дэлдигини билши ялы, дерман язмагы-да билмелидир, йөне, иң говусы, дерман язман беҗерсе кем дэл. Дурмуш үмрүниң ичинде, иң говусы, элиңи говшурып, апыла-сапыла совулянча гарашан говы; хэзир ыза чекилсең, соңра еңерсиң. Чешме чала шемал өвусседе буланяр, онуң сувы сениң җан чекениң билен дурланмазда, сен гитсең - дурланар. Агзалалыгы дүзетмегиң иң говы

усулы оңа хич зат диймезлик, гой, ол өз угры билен гидиберсин - ахыры, гараз, дүзелер гидер.

Гара гүнүңи билмели, онуң болляндыгыны хакыданда сакла. Шол гүн хич ишиң шовуна дүшмез; ойны хер нәчелер үйтгедибер сен, ыкбал үйтгевсиздир. Шо гүни билмек үчин икиже гөчүм етерликдир - өзем шовунадыгыны я-да шовуна дәлдигини аңан дессиңе ыза тесгин. Хатда пайхасыңам өз вагты-мөврити бар, мыдама пайхаслы киши болуп билмез. Ягшы гүн ягшы пикир хем эдйәрсиң, хатың-язувың хем жүпүне дүшүп дурандыр. Акылың өзем кәте өз-өзүниң диенини этмейәр, - кәте-хә болмалысындан ашакда дур, кәте-де ёкарда; хер ишиң өз эдилмели гүни бар. Кә гүнлер хич бир иш хем этмек башартмаз, башга бир гүн болса чала угруна йыкылсаң, болуп дурандыр, эдил өз-өзүнден болян ялыдыр: акылың дурудыр, кейпиңем чагдыр, сениң йылдызың ягты сачяндыр. Шонда ана оны тутгун, екеже шугласыны хем сыпдырмагын. Эмма ойланышыклы киши шо гүнүң шовлы гүндүгини я-да бишов гүндүгини еке сапаркы сынаг билен чөзэймез - ягшы гүнем ишиң ровач алман билер, говы ишиң эрбет гүнде пашмагам ахмал.

Әхли затда гова етмели - гөвүн ислеги говы адамың багтыярлыгы шундадыр. Бал арысы сүйжүлиге деррев етйәр - бал үчин, алахөвренем ажы зада - зәхер үчин. Адамларың күйсегем шонуң ялы боляр - бири-хә говулыга ымтыляр, бейлеки бирем яманлыга. Говы дүшнүги болмазам бир зат болармы, ылайта-да говы затлар китапларда, даналарың дөреден эсерлеринде кән. Эмма кәбир адамларың гаты нежис хәсиети бар, олар мүнде бир кәмил задың ичинден иңңе ялы кемчилик тапайсалар, гутарды онсоң, дур өңүнде, агызларына нәме гелсе сөгүп, масгаралап башларлар; оларың бар гөзлейәни, агтаряны зыңынды, шонуң үчинем олар диңе эрбет задың гүррүңини эдйәрлер - бу олара шо пис заады гөзләни үчин, акылларыны дүрс ише сарп этмәндиклери үчин берлен жеза болмалы. Оларың өмрүне небсим агыряр - ажы ийип, пох билен хем герк-гәбе болярлар. Мүнде бир кемчилигиң ичинден екеже бир шовлы чыканжа заады гөзләп тапып билйән адамларың ислег-күйсегине болса чындан гөзүм гидйәр, бу багты олара таңрым әчилен болмалы.

Диңе өзүмки догры дийип отурма. Иле ярамасаң, өз-өзүңи говы гөрениң хич зат; өзүнден гөвни хошы ил йигренйәр. Хонданбәрсиден - ил бизар. Хем геплэп, хем өзүң диң-

лесең, хей, шол болян ишмидир. Эгер өз-өзүң билен гүрлешйән болсаң - надансың, ил билен гүррүң эдип, диңе өзүңи диңлесең, ики эссе надансың. Ирбәри кишилериң бир ёкнасыз хәсиети бар: бир затлар диен болуп: "Мен догры айтдыммы?" я-да "Шейле герек?" дийип өз диенлерини макуллатҗак болярлар я-да өзлерине яранҗаклык этдирҗек болярлар. Шейдип хем йүреге-багра дүшйәрлер. Пеззик гедем адамлар хем шоларың тайы - оларың бош сөзлери гүйчли яңланмаса болмаяр, ялан-яшырык сөзлер башыңы-гөзүңи айлаяр, шонуң үчинем хер сөз "догры айдылан сөз" диен барыпятан самсык голдавы талап эдйәр.

Хөтҗетлик эдип ямана япышма - гаршыдашың өңүрдип, сенден говусыны сайланы үчин бейле-бейле эдип болмаз ахырын. Бейтсең, эййәм башдан еңилдигиңдир, онсоң масгара болуп ыза чекилмели боларсың. Йөрелгәң гөвнеҗай болмаса, ишиң оңҗак гүманы болмаз. Гаршыдашың хас есер экен, ол говыны сенден өң алыпдыр, шоңа гөрә-де алҗыраңңылыга дүшен болуп, оңа гаршы баш гөтермек говулыга элтмез. Сөзде хөтҗетлик эдйәнлерден ишдәки хөтҗетлер эрбет боляр, себәби дийсең, херки херекет хемише сөзден ховплудыр. Алңасак адамларың самсыклыгы нирeде - оларың тахар эдип, хакыкаты гөрүп билмейәнлигинде, җеделе келлесини гидерип, бәхбидини аңмаянлыгында. Совукганлы адам мыдам пайхасыны йитирмез, ол гахара өзүни алдырмаз. Ол я шо ере илки етмәге алңасар, я-да ялңышыны дүзедер. Билип болмаз, эгер гаршыдашы акмак болайса, ол хем шоңа середип, ятымыны тәзеләп, бейлеки тарапа гечер-де, өз ягдайыны кынлашдырар отурыберер. Акмагы говудан совҗак болсаң, шо ерде өзүң мәкәм орнашмалы: акмак киши гаршыдашыны ковуп чыкарар, шейлелик билен-де алңасаклыгы онуң йшини гөрер.

Песлик этмеҗек болуп, илден чыкаймагын. Икисем чакдан чыкма болар, буларың икисем язгарылмага дегишли. Чын акыл нәмәни язгарса, шол хем пайхаса чапраз гелйәр. Кеч эңеклик этмек, эселмек - өз-өзүни алдамакдыр, ол илки-илки хошбойҗа аҗыҗыгы билен хошуңа-да гелйәр, йөне соңабака велин, хич зат чыкмаҗакдыгына гөз етирип, акылыңа айланарсың, вах, йөне бу акылдан инди не пейда. Бу-да бир шейтаның урдугы, сыясы ишлерде болса, дөвлетиң башына инен бир нәгехан. Ким хайыр-ыхсаның бейик ёлуна гидип билмесе, шоңа етҗек болуп ыхлас эдилсе, иле меңземезлигиң ёдаҗыгына совлуп, акмакларың берекелласыны алса, ишиниң

ровач дәлдиги билен пайхаслы адамларың йөрелгесиниң хакдыгыны субут эдер. Шу хили гелнен пикирде баш-башдаклык хөкүм сүрйәр, олар пайхасың голайына-да геленок. Йөне эгер оларың хамырмаясы кәте ялан дәлем болса, гараз, о диен ыгтыбарлы хем дәл-дә, шоңа гөрә-де мөхүм иш болдугыча баша бармазлыгындан этияч эдиш герек.

Ахырсоңы өз гөвнүнден турар ялы, илиң гөвнүни алдамакдан башла. Муңа үстүнлигиң тактикасы диерлер: худайтарапын затларда-да - христианчылыгың мугаллымлары бу мукаддес хиләни унаярлар. Бу ерде яландан шонуң ялы болан болмалы ве албай билен ызыңа дүшүрмели-де, диенiңи этдирмели: ол өз режәми гөзлейәрмикәм өйдер, хакыкатда болса оны башга кишиниң максадына бака алып барярлар. Алңасама, өзүңи гирдаба башашак оклама. Илки агзындан чыкян "ёк" сөзи болянлардан чын максадыңы гизлегин, ылайта-да олар сениң шу максадыңы йигренйән болсалар шейтгин, шунда олар өңдәки кынчылыклардан ам горкмазлар. Бу төвра геңеш икинжи этсем-петсемиң хатарына гирйәр, муңа сыпайычылыклы болмагың жөвхери дийәйсек хем ялңышмарысмыка диййән.

Агырылы ериңи гизлегин, ёгсам шоңа деперлер. Агыряндыгыны хем айтмагын, душманлар иң агырян ериңи нышана алярлар. Агырылы ериңи гашасаң, ынжалмарсың-да душманыңы хезил этдирсиң. Яман ниетли адам санжып болайжак говшак ериңи гөзлейәр, шо ерик хем найзасыны гезәр, тә санжайянча-да хер хили ёллар агтарар. Пайхаслы адам өзүниң хем, тохум--тижиниң хем кемини ачмаз; чүнки ыкбалың өзем гахары геленде хут шол агырылы ериңе шапбат уряр. Нәче агырылы ер болса, шарпыгам гаты дегйәр. Шейлелик билен, агырян ериңи хем, бегенйән ериңем айдыжы болайма; шейтсең; биринжинден-ә, ягны, агырыңдан бахым дынарсың, икинжиңем, ягны, бегенжиңем узага чекер.

Ичине серет. Көп затлар асыл илки гөренде гөвнүңе гелши ялы дәлдир. Сен габыгың ичини гөрүп билмәниң үчин, дүшүнмән галдың ахырын, шонуң үчинем задың аслына гөз етиренинден соң лапың кеч болды. Хемме вагт, әхли ерде Ялан өңден йөрейәр, ялым-юлум эдип, самсыкларың гөзүне чөп атып гүймейәр. Иң соңам агсак Вагтың ызында сүйренип Хакыкат гелйәр; пайхаслы кишилер бизе энемизиң овуз сүйди билен пешгеш берлен дуйгы органының дең ярысыны шонуң үчин аяп гойярлар. Мыдама йүзде Ялан отуряр, йүзлей

адамлар шоңа-да дучар болярлар. Хакыкы Маны болса эхли зады ичине салып, лал-җим дымып отыр, чүнки оңа билйэн, баш чыкарян адамлар берҗек бахаларыны эййэм берипдилер.

Текепбирлик эдип, иле элъетмез болҗак болма. Хич вагт маслахатдан йүз өврүйэн, онсуз оңуп билйэн адам ёк. Акыл алмаян адам - түйс гутаран акмакдыр. Акылың өйҗүги хем болсаң болай, барыбир, дост маслахатыны диңлэймелисиң, ханлара-беглере-де өвренмек зыян этмейэр. Көпленч адамлары дүзедип болмаянлыгының себэби оларың текепбирлиги; гурруга гачып баряндырлар, йөне олары хич ким йүрек эдип саклап билмез. Хич бир кемчиликсиз адамам достлук гапысыны ачык гоймалыдыр, оңа шол гапыдан көмек гелер; ол досты үчин хер хачан вагт тапар, ол гелип, чекинмэн достуны акылына гетирер, абыр-забрам эдэймеги ахмал; достуның вепалыдыгына , акыл-хушуна гадыр-гыммат гоюп, оңа белент баха берйэндиги үчин ол хем онуң маслахатына чындан уйяр. Эмма сынагдан гечирмэн, танаман-билмэн хорматыңы, ынамыңы гөрене үлешдирип йөрме, вепалы айнаңы арзылы ерде гизлин сакла - дуры пайхасы үчин миннетдар болмалы, берен маслахаты үчин алкыш окамалы сырдашыңа нэме этсеңем аз ахырын.

Гүррүң этмегиң абыны-табыны эле ал, чүнки гүррүңчиликде кимиң кимдиги белли боляр. Дурмушда адатдакы ялы йөнекей зат ёк хем болса, шонуң ялы адам пайхасыны иң соңкы дереҗесинде ишледип билйэн зат ёкдур - бу ерде түвмаяк хем галаймагың ахмал, түтҗар бай болмагыңам ахмал, хат язмак үчин хем пикирленмели, ойланмалы, хасам шу гөрүлйэн гүррүңлер ялы гүррүң, йөне ойланылышан ве хата гечирилен гүррүң боляр. Эмма йүзугра геплешмели болса, айдалы, йөнекей гүррүңлешмели болса, гөр, нэче акыл сарп этмели! Бу акылың йүзүниң угруна гечмели сынагы ахырын! Көпи гөрен адамлар адамы геп уршундан танаяр, дана шонуң үчинем: "Гүрлэбер, гүрлэбер, чекинме, мен эййэм кимлигиңи *танадым*" дийип йөне ере айданок. Кэбирлери гүррүңчилигиң сереси гачалак-сапалак этмэн, ач-ачан гүрлешмекдир диййэр, шу хили боланда, гүррүңчилик гиң *лыбаса огшаяр*, *сени* хич зат гысып-говурмаяр. Эмма бу егре достларың арасында боляр; хорматлы-сылаглы кишилер билен эдилйэн гүррүң веслин, өрэн чынлакай болмалы, бу ерде сен өзүниң кимдигиңи танатмалы. Гүррүңчилик вагтында өзүңе үнс бердирҗек болсаң, отуранларың гөвнүнден турҗак болсаң, сөхбетдешлериң

гылык-хэсиетине, акыл-пайхасына гөрәрәк гопҗак бол. Илиң сөзүне, геп-уршуна ат дакып, сеңригиңи йыгрып отурма, шейтсең - овнукчыл адам диерлер; ылайта-да айдылян пикирлере, теклиплере додагыңы чөвүрме, шейтдигиң сенден гача дурарлар; йүз өврәймеклерем ахмал. Гүррүңчиликде овадан гүрләнден пайхаслы болан хас говы.

Гахарыңы иле сов: нәразычылыга гаршы галканың болсун - хөкүмдарларың гадымдан уланып гелйәнҗе усулы. Онсоң хем иш бу ерде хөкүмдарларың эмелсизлигинде, иш оңармазлыгында дәл-де (гыбаткешлер шейле дийййәрлер); эйсем оларың айратын хилегәрлигинде - иш битмесе, эхли игенҗи үстүне сүрәймәге чемели адам герек, гой, шоны гемирсинлер, гой, шонуң дерисини серсинлер. Нәме, эхли ниетиң пашып дурмы, нәме, улы илиң гөвнүни гөрүп болярмы эйсем. Шонуң үчинем гарантгылык адамың болсун, ол масгара нышаны болар, бу болса онуң шөхратпаразлыгы үчин берлен бахасы болар.

Харыдың йүзүни гөркезмелидир. Харыдың аслында говы болса, оңа етеси нәме бар, йөне бу энтек азлык эдйәр, хер ким бада-бат маңзына етип билмейәр, чуң аралашып билмейәр. Көп адам ниреде мәреке көп үйшен болса, шол ере баряр - хер ким бири-бириниң йүзүне середйәр. Херки задың гадырыны галдырмак үчин гаты улы башарнык герек; кәте өвмек парз, себәби тарыпламак - ислегиң хай-хайы; говы ат дакмак хем баханы галдырмагың аҗайып усулы, эммалекин шу ики ягдайда-да, аша ыхлас эдйәниңи дуйдурма. Хәки бир от бермек үчин, бу харыт, хамала, гаты инчеден билйән адамлар үчиндир дий - чүнки хер ким өзүни билйән киши хасап эдйәр ахырын, барды-гелди шейле дийип хасап этмейәнем болса, хөвеси угруна гоймаз-да, ислегини берҗай этдир. Эмма муны хеммелерем шейдип билер, бу бир адаты зат ахырын дийип иле җар эдәйме - шейтсең эхли ишиң энесини үврәрсиң. Хеммелер үйтгешик зада ишдәмен топуляр, ол гөвнүң үчинем, акылың үчинем ширинҗе ныгмат-да.

Өңүнден ойланмалыдыр. Бу гүн эртириң, өңдәки кәнкән гүнлериң пикирини эт. Шонуң элмыдам аладасыны эдйән адам мен ушгүклидирин дийип магтаныпп билер; эгә адам үчин төтәнлейин зат ёк, этиячлы адам үчинем гара гүн ёк. Сув сеңригиңе гелйәнчә гарашып дурма-да, өңрәгинден гач; кәмил пайхас билен аҗы шарпыгың өңүни ал. Яссык - дилсизагызсыз зат; агаҗың астында оянаңыңдан, агаҗың үстүнде

ятан говы. Кәбири илки бир иш эдйәр, соңам ойланяр - хамала ишиң битерини дәл-де, баханаң гөзлегине чыкан ялы; башга бири өңем, соңам пикир этмейәр. Аслында велин өмрүң өтинчә пикирленип гезмели, ёгсам догры ёлдан бахым азашарсың. *Ойланып*, өңүни гөрүп, гелҗеги билип яшаярсың.

Утулян адамларың арасында гөрүнмеҗек болгун, себәби олар я-ха өте говы адамлардыр я-да барыпятан эрбет адамлардыр. Кән мертебелә кәнем хормат эдйәрлер; ол биринҗи ролда, сенем икинҗи ролда ойнарсың, онуң артыкмачлыгындан сениңем, гараз, берекелла алаймагың ахмал. Ай йылдызларың арасында ялңызка патышалык сүрйәр, йөне гүн догансоң велин, я-ха ол гизленйәр, я-да өчйәр. Сениң өңүни беклейән адамлара гысмылҗырама-да, өз янында билеҗе ялкым сачян адамларыңа якын дур. *Перизатлар* хем чоруларың арасында перидигини билдирйәр. Эмма яман адамлардан ахмал болма, шейле-де өз шан-шөхратың үчин өзгә каст этме. Ишиң ровач алмагыны ислейән болсаң, мешхур кишилер билен хемдем бол; ровач алдымы - орта гүрпдәкилер билен болубер.

Бейик бошлугы долдурмага сынанышма. Гарашыляндан-ам артык иш эдерин диен ынам-да болсаң, шу хиле пишә баш гошма, себәби өзүңден өңки билен деңешҗек болсаң, сениң мертебәң ики эссе зыят болмалы. Иң есер гөчүм - өзүңе шейле бир мирасдүшер тапмалы велин, улы ил саңа агзыны *ачсын*; үстесине-де, гаты дуйгурлык зерур - өзүңден озалкы киши сениң абрайыңы кичелтмесин-дә гараз. Бейик бошлугы долдураймак гаты кындыр, чүнки мыдама гечмиш говы ялы гөрүнйәр; бу ерде деңлик етерлик дәл, бейле болса, мыдам сенден өңки рустем гелер дурар. Оны адамларың арасындакы пикир мүлкүнден ковуп чыкармак үчин мертебәң онуңкыдан бейик болаймалы.

Ынанмага ховлукма, сөймәге-де алңасама. Пайхасың кәмиллигине ынама алңасамаянлыгыңа гөрә гөз етирсе болар: *ялаңчылык шейле-де өвренишилен зат, ынам* бери үйтгешик зат болсун ахырын. Әхти-пеймана берилмек ап-аңсат, вах, йөне арман этмесең-дә! Эмма ынанмаяндыгыңы дуйдурайманагың - бу гелшиксиз болар, гөвне дегилдиги болар дийсеңем болҗак: онда сениң өз гүррүңдешиңе я сен мени алдаяң, я-да мен алдандым дийдигиң боляр. Эсасы меселе болса мунда дәл-де, ынам этмезликде - бу кеззаплыгың аламаты; кеззабың ики саны бетбагтчылыгы бар - оңа-да ынананоклар,

ол хем иле ынанмаяр. Бирине гулак асып отырканң, өз нетиҗәни чыкармага ховлукма, бир языҗы шейле дийипдир, шуны бек белле: "Бир бакышда яр болмак хем акыл иш дәл". Шонуң үчин хем диңе сөз билен алдаман, эйсем иш биленем алдаяндыкларыны унутма, иң яманам шу ялан.

Гахарыңа буюрмагы оңар. Эгер башарсаң, гой, дуры пайхас залым гахарың өңүни алсын - пайхаслы адам үчин мунуң кынчылыгы ёк. Гахарыңа буюрмагың биринҗи әдими гахара берилйәнини билмек, муны билдигиң ганыгызгынлыкдан үстүн чыкдыгың, шейдип хем гахарың хайсы нокада барып дурмалыдыгыны аныкларсың, йөне шондан аңры гечирәймегин; гахар билен гуршалан болсаң, шу хакда пикир эдип, эййәм совап башлаярсың. Өзүңи эдепли алып барып, вагтында сакланмагы оңар - алдыгына чапып баряан аты саклаймак гаты кындыр. Акыл-пайхасың хакыкы сынагы, гахардан яңа порхан болаянда-да акылыңы йитирмезликдир. Гахар ченденаша көп болса, элмыдама догры ёлдан совяр: шуны бек беллесең, сен хич хачан адалаты бозмарсың, пайхас серхединден чыкмарсың. Диңе гахарыңа бәс гелип, оңа хөкүмиңи йөредип билерсиң; ине, шонда "акыллы бсдеве илки болуп мүнен" адам сен боларсың, ялңыз өзүң болаймагыңда ахмал.

Достларыңы догры тут. Гой, достуң пайхас хем ыкбал сынагындан гечсин, шонда оңа дипломы диңе акылың бермез-де, дуйгың берер. Эйсемем болса - достларың дурмушың иң говы эшрети боляндыгына гарамаздан - бу хакда гаты аз аладаланярлар: бирлери иризилип дурансоң, шоңа ян берйәр, көп адамлар болса төтәнлиге ян берйәр. Адама достуна гөрә баха берйәрлер, акмак билен алым киши дост болмаз. Өвренишмек энтек якынлык дәл, таншың есерҗс шерсбсли сөзүниң саңа хош якмагам ахмал, йөне бу хениз онуң дуйгусына ынандыгың дәл. Хакыкы достлук бар, ялан достлук бар: бири кейп чекмек үчин, икинҗиси дөвлетли ишлер битирмек үчин. Шахсыетиң досты аз болар, задың досты кән болар. Бир адамың дуры акылы көплериң хош дуйгусындан агыр гелср, шоңа гөрә-де атданлыкда чөзмән, сайлап-сечип чөзмек герек. Пайхаслы адам арман чекип йөрмез, акмагың вели өзи шоңа келлесини сокар. Достларыңы йитиресиң гелмейән болса, олара гаты улы үстүнлик арзув этме.

Адамларда ялңышмаҗак бол. Бу иң горкулы, иң адаты ялңышларың бири. Харытда утуланындан бахада утуланың

ягшы, йөне, иң говусы, гөрен дессиңе танан ялы зат ёк. Дурмуша дүшүнип, адамлары танамак - асла бир зат дәлдир. Адамларың хүй-хәсиетине аралашып, оларың кейп-ахвалыны билмек - барыпятан акыллы адама башардяр. Адамларам эдил китап ялы өвренмек зерур.

Достларыңы ерликли пейдаланмагы башар. Мунуң өз тилсимҗиги бар: кәбир дост дашдан, кәбирем якындан ягшы; гүррүң эдишмәге о диен ярамаян дост хат алшанда аңрыбаш болайяр. Арадашлык голайындакы чыдап болмаҗак бир топар бела-бетери йылмап текизлейәр. Достларындан диңе бир леззет алман, пейда-да гөревергин. Достлугың үч саны чын леззети, я, башга топар кишилер айтмышлайын, үч саны чын хакыкаты болмалы: хем бир болмалы, хем говы, хемем хакыкы болмалы; шу үчүсинем дост өзүнде бирлешдирмели. Ягшылыга ярап дуран дост аз-аздыр, йөне герегини алып билмейән дост ондан хем аз. Дост тутмак аңсат-да, оны саклаш кын. Хемишелик дост тутунҗак бол: гой, илки тәзе болсун, өзүңе гөвүнлик бер, вагт гечсе, көне достуңа өврүлер. Йөне биле кән дуз-эмек болан достуң говы бolarмыш дийиәнлери хем догры, ёгсам олары сынамак үчинем бир батман дуз иймели болансың-ла. Достуң болмаса, бу гиң җахандан не пейда. Достлук эшретиңе эшрет гошуп, гайгы-аладаңы кемисйәр, гөвүн хошуң, кеч ыкбалың ялңыз дәри-дерманы ахыры ол.

Акмаклара-да шүкүр кыл. Алым кишилер көпленч гечиримсиз болярлар; билимиңи көпелдип, такаңы кемелдйәң; дана данаң гөвнүни тапяр. Эпиктет (гадым Рим философы) айтмышлайын, яшайшың иң улы йөрелгеси такатлы болмак, ол даналыгың гылла ярысы сабыр-таката баглыдыр дийип хасап эдйәр. Хава, әхли самсык затлара чыдаҗак болсаң, гаты кән такат герек болар! Киме кән баглы болсаң, шоңа-да көп чыдамалы боляң - бу ерде өзүңе буюрмага верзиш эдиш мөхүм. Сабыр-такат рахатлыгың гиреви, онуң белли бахасы ёкдур, земиниң иң аңрыбаш леззети ол. Өзүңде такатың ёкдугыны билдигиң, ёргана бүренде ялңыз ятыбер. Иң бәркиси, өз-өзүңе бери чыда-да.

Гүррүңдешликде эгә болгун: бәсдешиңден этияч эдип, эгә бол, башгалар биленем сыпайычылык үчин эгә бол. Бир сөзи айдып гойбермекден аңсат зат ёк, йөне соң онуң ызында дурмакда геп бар. Гүррүңчиликде-де эдил весъетнамадакы дек сөз аз болсун, еңил болар. Бидерек зат хакда гүррүң эдип отырканам хас мөхүм задың пикирини эт. Айдылмаян затда

үйтгешик бир сыр боляр. Ким гүррүңчиликде аңсат ичини ачса, оны ынандырмак хем ыз янындан еңмек кын дәл.

Хөвес эт, бес эт. Хер кимиң гөвүн күйсеги бар, онсуз хем адам болармы, ол оны хем эй гөрйәр, хемем ләликсиредйәр. Бизиң аклымызда нәче дийсең хөвес бар, адам нәче акыллы болса, шонча-да онуң күйсеги кән. Өзүнем шол күйсеги дуййаның үчин дәл-де, эйсем оны говы гөрйәниң үчин кән боляр. Бидережик хөвесиң угруна гитмек - барыпятан бидереклик. Кәмиллигиң безеги болан шол овнук хөвесҗиклер ил үчин-ә ажыдыр, өзүң үчинем сүйҗүдир. Шоңа берилмезлик ялы улы зат ёк, шейтсең мертебәңем белент болар. Асгын ериңи улы ил гөрүп дурандыр: кимлер сени говы ишиң үчин башына тәч этмәге тайярдыр, эмма, чала асгын ериңи гөрдүгем лал-җим ачып, диңе айбыңы яймага башлар, шейдибем мертебәңе дил етирилер.

Бахылчылыкдан ве ичигаралыкдан дашда болгун. Шинди йигрениниң өзи етерлик дәл, пайхаслы кишиден хем хошамайлык эдип ар алып боляр. Кимде-ким душманы хакда говы сөз айдян болса, шол адамың үйтгешик зор болдугыдыр; батыр йигит бетниет адамдан мертлик, эдерменлик гөркезип ар алар, олар бахыллардан шейдип үстүн чыкярлар, шейдип оларың ишини гөрйәрлер. Чүнки сениң хер сапаркы бегенҗиң оларың кекирдигине салнан берк халкадыр, сениң учмахың гаршыдашың үчин - довзахдыр. Ине, шол ажы җеза-да онуң пайы болмалы - кишиң мивесинден өзүне авы ясанмалы: Бахыл бир гезек өлмән, гаршыдашы нәче өвүлсе, шонча өлйәр; бириниң өвгүси даг ашып дурка, бейлекиси әҗир чекйәр, бирине сапа, бейлекә-де түкенмез пыган. Шөхрат сурнайы бир кишиге бакылык эчилйәнини җар эдйәр, бейлекә-де бахыллык тойнугында вепат боляндыгыны бушлаяр.

Эдени угруна болмаян адамың халына гынанып өзүң иши шов адамың гахарына дучар болайма бирден. Көпленч бирлериниң багты башга бирлериниң бетбагтлыгына дахыллы боляр; еңилйән болмаса, еңйәнем болмазды. Эдени онуна болмаян адамлара көпленч небсиң агыряр, шуҗагаз гөзгыны хайыр-согап биленем биз ыкбалың гүлүп бакмазлыгының өвезини долҗак болярыс. Көпленч иши угруна вагты өзүни иле йигреден адам бир бела учраса, шоңа хеммелериң небси агыряр - дүйнки бурнуны ёкары тутяна болан йигренч бу гүн өлене дөкүлйән гөзяша өврүлйәр. Эмма акыллы киши, гой, ыкбал хумарының гечүшини сынласын. Иши бишовлар билен

мүбтела болуп, дүйнки эдени угруна боланы үчин гача дурлан адамлар билен йыгжамлашмак, мегерем, пайхасдан дәл-де, говулыкдан болсун герек.

Сынаг окуны атып гөр. Шоны нәхили гаршылашларына гөрә-де нәхили җогап берҗеклерини аныкла, ылайта-да өз хыялың нәхили ерликлидигини, җайдардыгыны билмейән вагтың шейтгин. Эгер *шейле херекет этсең,* ишиң битдиги хасаплай, шол иши этмелими я этмели дәлми, оны аныкламага-да вагт галар. Бейлеки адамларың нәме арзувының бардыгы белли болянча-да, акыллы киши аягыны нирә басмалыдыгыны билер: хайыш-товакгада, сөйгүде ве хәкимлик сүренде, әгә болан ягшыдыр.

Уршы пәк йүрекли алып баргын. Пайхаслы адамы хем урша итекләп болар, йөне ол карам уруш этмез; хер ким өз болшуна гөрә херекет этмелидир, бу ерде зорлуга ер ёкдур. Ярышда арассалык ялы зат болмаз: геп еңмекде дәл, геп нәхили еңенинде. Дейюслык эдип еңдигиң еңдик дәл-де, еңилдигиң. Рехимдарлыгың өзем *бир артыкмачлык* ахырын. Асыллы киши хәзирки гарпышык үчин озалкы ынамдан пейдаланып, хич вагт гутаран достлук билен башланян душманчылыгың ашаклык билен гыссыран уланмасыз ярагыны уланмаз. Дөнүклик билен етилйән задың әхлиси адыңа ыснат гетирйәр. Белент сарпалы кишилер үчин-ә хасам яман затдыр - хакыкы белентлер хер хили peслигиң йүзүне түйкүрйәрлер. Ер йүзүнден, эгер сыпайычылык, рехимдарлык хемем вепадарлык гайып болайса, шуларың барыны сениң гурсагыңдан тапҗакдыкларына гуван!

Сөз адамсы билен иш адамсы. Булары айыл-сайыл эден ягшы, себәби ол сениң өз достуңмы, *я сениң везипәң достумы,* билсең говы. Ишде яман болман, сөзде яман болса - эрбет; йөне сөзде яман дәл-де, ишде яман болса, бу хас эрбеди. Шинди сөз билен гарны дойруп билмерсиң, сөз - ел; сыпайычылык билен алҗак галаң ёк - ялым-ёлум - бары ялан, айна билен гуш авлаҗак болан ялы, айнаң ягтысының гушуң гөзүни гапарына гарашҗакмы?! Диңе гопбам адам ел билен герк-гәбедир. Сөзүң гымматам ишде кепил болан ялыдыр. Чүйрүк агач миве бермез, япракдан өзге зады ёкдур - шонуң үчинем кимден пейда, кимденем йөне көлеге гелҗегини өзүң сайла-да отур.

Өзүң өзүңе көмек эт. Башыңа бир иш дүшенде мерт йүрекден говы ёлдаш болмаз, йөне ол хем хаяллайса, гой,

башың көмеге етишсин. Мертлик ыкбалың шарпыгыны аңсат гечирйәр, тәлее тен бердигиң - ишиң гайтдыгы. Кынчылыга чыдамасаң, оны хасам агралдарсың. Ким өзүни билйән болса, гүйжүниң етмежек задыны ойланышып билер-де, өз-өзүне көмек эдер. Пайхаслы киши язгытданам рүстем чыкар.

Самсыклык нәгеханы. Шу төвра адамларың хатарына гедемлери, хөтжетлери, ынжыклары, вас-васлары, акмаклары, сүйнүп-саркянлары, дили шеребелилери, гыбатчылары, давачылары, кеченеклери, сөзүң гысгасы, ченини билмейәнлериң әхлисини гошярын. Гөвредәки бедройлыкдан-да рухы бедройлык хас элхенчдир, чүнки ол Иң кары Оваданлыгы заялаяр. Эмма адамлары бу учдантутма дәлилик кеселинден ким халас этсин ахырын! Пайхас ёк еринде, өвүт-үндеве гулак асылмаяр - утанжа-хая дерек өзүңе игенерлер, хондан-бәрсирәп, ялан-яшырык үстүнлигиң серхошлугына берлерлер.

Бир бишовлык мүң ровачлыга тай гелер. Гүн ялпылдап дурка хич кимем оңа догры середип билмез, эмма, өңүни булут тутдугы, улы илиң гөзи шондадыр. Гарамаяк халк сениң ровач ишиңи хасаба алмаз; йөне хер бишовлугыңы гөрер. Говы адамлары өвмегиң ерине яман адамлары көп танаярлар, көпем язгаряралар; көплери женаят эдәййәнчәлер хич ким танамадам-билмедем. Кичижик бир гойберен ялңышыңы дүзетмек үчин сениң әхли шов ишлериңем етмез. Шонуң үчинем, эй, ынсан догмасы, алданайма, бахыллар диңе ямансыны гөрүп, говыңы гизлейәндирлер.

Аңрыңда гизленгиже задың болаверсин. Үстүнлигиң гиревидир. Әхли задыңы орта гойма, гүйжүңи аяп сакла. Иң бәркиси, билим-совадыңы-да аяп сакла - шейдип онуң гыммадыны артдырарсың; мыдама, гараз, бир ягдай үчин бир затлар аяп гоймалы. Сөвешде ызда тайын болуп дуран йигитлериң болса, батырлыкдан хем кән иш битирип билйәң; ол хем батыр эдйәр, хем ынамлы эдйәр. Пайхаслы адам билмән, аңырсына гөз етирмән хич ишем этмез. Шу маныда аланында гең гөрмели гудратың догрулыгына гөз етирйәрсиң: "Ярты битинден улудыр".

Сүйреге бил багламагын. Говы достлар - говы иш үчин ярадыландыр. Оларың бейик сылаг-хорматыны гара шая чалшаймагын, еле совраймагын - шейдәйсең, таңрың эден ягшылыгына питжиң атдыгың болар: мукаддес бедеви иң горкулы ере мүнмек үчин аягын. Кичижик ишлере кән сарп эдип, ула

нәме гойҗак ахырын? Шинди ховандардан зерур, ыкбалдан гыйматлы хич зат ёк: ол дүнйәдәки эхли затлары дөредйәрем, ер билен егсанам эдйәр, хатда зехинем эчилйәр, ондан җыдада дүшүрйәр - пайхаслы кишилери худайың сүйреге алып, олара шан-шөхрат эчилйәндигине ыкбалың гөзи гидйәр. Шоңа гөрә-де пулуң боландан говы достларың боланы хем олары аяп сакланың он эссе говы.

Йитирҗек зады ёк адам билен гатнашык эдиҗи болма. Баша-баш сөвеш дең гелмез. Бәсдешиң сөвеше ойланман гирер, себәби шуңа ченли ол бар задыны утанч-хаясынам йитирипди, яр-достдан, доган-гарындашдан җыда дүшүпди, онуң йитирҗек зады ёк, шоңа гөрә-де гудуз ялы топуляр. Ягшы адың белли бахасы ёкдур, шонуң үчинем бейле хатарлы ише баш гошма - бу дереҗә сен нә гүнлер билен етдиң ахырын, йыллары сарп этдиң, индем гөз юмуп-ачар салымда, екеҗе артык сөз үчин ондан махрум болҗакмы?! Бир гезек гөвнүңе деглени себәпли эхли генҗи-хазынаңдан эл ювмалы боларсың. Эдеп-экрамлы адам уруш-сөгүше алңасамазак болар - онуң кән зат йитирмеги ахмал. Ол абрайыны саклаҗак болуп, гаршыдашының кимдигине баха берер, җеделе гаты эгә болуп гирер, хемем ювашлык билен херекет эдер, чүнки пайхас ыза тесип, говы адыны йыгшырмага пурыҗа тапыпды. Уруш-сөгүше баш гошсаң, гаты кән эрбетлигиң үстүнден бапарсың, онсоң ендиң нәме, енилдигиң нәме.

Адамлар билен гүррүңдеш боланда, айна ялы нәзик бол. Ылайта-да дост арасындакы гатнашыкда шейле болмага чалыш. Кәбирлери гаты бахым чат ачяндыр, себәби бош гөвредир; өзүни-хә өйкеден, илем гахардан доюряр. Шу тетелли голайлашмасызлар гөрер гөзүң гөреҗинденем нәзикдир, олара оюндан-чындан лак атайман, бир ятан чөпҗагаз нәме, шолам онуң ягты гүнүни гарадяр. Шу хили адамлардан үч өвра эгә болгун, оларың асгын тарапыны хергиз унудаймагын, гедемлигине небсиң агырсын - абрайларына чала бир заперҗик етәйдиги, олар элден-аякдан чыкярлар. Көпленч олар келлесине нәме гелсе эдип йөрен акмаклардыр, шонуң үчин эхли зада тайярдырлар: гопбамлык оларың кыблагәхидир. Хакыкы адамың чын ыхлас-арзувы болса үре дәл-де, мәхек дашыдыр, ол аңсат-аңсат көнелмезем, дөвүлмезем.

Яшамага алңасамагын. Херки задың өз вагты-мөврити бар - хеммесинем гөрен ягшы. Кәбирлери үчин өмүр ёлы чакдан узын, себәби багт ёлы өте гысга: шатлыгы ир элден ги-

дерип, герк-гэбе ганмадылар, соңам оны гайтарып ызына гетиржек болдулар, йөне ол олардан хас узага гитди. Бу җаханда олар гатыгыссанярлар, вагтың тизлигинем аз гөрүп, оңа өз алңасаклыгынам гошярлар, өмүрлери өтйәнчә етҗек зады бир гүнде ювутмага тайяр; гөзлери затдан доймаяр, индики йылың фысгалыны шу йыл лак-лук атярлар, шол ховлугып, шол етишиксиз гүндедирлер - бар зады шейдип күлтерләп баряр лар. Билим-соватда-да өз чәгиниң билмели, герекмеҗек билимиң йүзүне көз дегсин. Кейни-сапа гөрә өмүр көпрәк берлендир бизе, ховлукман - алңасаман хөзирини гөр, эмма хаяд-ягалам яныньма: Ишиңи битирдиңми - гаты говы зат, шатлыгың гутардымы - ишиң гайтдыгы бид.

Ерликли адам. Бу хили адам еңилкелле адамлары халамаз. Улы орунда отурып, ишини ойланышыклы этмейән болсаң, бела шондадыр. Адамдыр өйдйән адамларың бары адам дәлдир; адама меңзеш аламатдакы махлукларам бар, олар болар-болгусыз затлары самахыллашып, хам-хыял гузлашып йөрендирлер; ене шолара меңзешлер, шолары голдаянларам бар; олар харам, йөне болҗа гирдеҗини халаярлар, өзем муны чына беримсиз ялан сөз билен хакыкатың лыбасында гетирип берилмегини ямак гөреноклар. Ахырсоңы хем барысы вес-вейран боляр, себәби әхли зат эгри ёл билен басылыпды ахырын. Диңе хакыкат чын шөхрат гетирйәр, диңе хамырмаяң берклиги - неп гетирйәр. Бир ялан өз ызына бейлеки ялланлары эерйәр, йөне шейдип гурлан биналарың әхлиси хем хам-хыялдыр, оларың гөнезлиги бош хова болуп, хөкман пагыш-пара болаймалыдыр. Болгусызлык гарраман өләймелидир; бош-бош вадалар бахым мүңкүр эдйәр, субутнамаларың боллугы хем иңкисе гойяр.

Өзүң билен ягшы, ёгсамам билйәнлере гулак асан. Я өз пайхасың я илинки болсун, йөне шонсуз-а яшап билмейәң; эмма көп адамлар билмейәнлерини биленоклар, башгалары хем билмеселерем билйәрмикәк диййәрлер. Акмаклык кесселини бежерип болмаяндыгының себәби акмакларың өзлерини танаман, өзлерине герек зады гөзлемейәндиклери үчин. Башга бирлери болса, эгер шейле болаяндырыс дийип пикир этмейән болсалар, алым болмалы; олар хонданбәрсирәп, пайхас мүнеҗҗимлериниң гаты сейрекдигини билйәнем болсалар, даналар лыбасына гирип, хич киме гулак хем асмаярлар. Маслахат сорамак айып дәл ахырын, чекинме-де сорабер, бейиклигиңден кичелесиң ёк, акылыңа-да зелели дегмез:

маслахаты диңлемеги башармак хем акылың бардыгына гүвә гечйәр. Диңе әхли делиллери өлчерип-дөкүп, пайхаслы херекет эдип билерсиң.

Ювнуксыз болма. Оны эйтдим, *мунам бейтдим* дийип, дөшүңе какмагын, иле--де ёл бермегин. Ювнуксыз болмак зыят кишә, эдепли-экрамлы йигиде асыл гелишйән зат дәл, ол сениң ат-абрайыңа-да зелел етирйәр. Гүнем бизден дашда ахырын, йөне онуң гүнешиниң нур сачышына әңед-ә! Аллаң назар салан непис задына мерхеметли гаралмалыдыр, хәки ортачарак зада адамзат гадыр гоймаяр: нәче йыгыдан гөрдүклери сайын шонча-да аз сылаярлар; якын гатнашыкда болсаң, өң пугта гизленги ятан кемиңи шонча әшгәр гөрйәрлер. Хич кес билен гаты голай гатнашык этме: ёкарында дуран кетделер билен-ә шейтмек горкулы, ашакдакылар биленем гелшиксиз, ылайта-да гарамаяклар билен шейтме, оларда эдеп болмаз, сен-ә сыпайычылык эдйәнсиң, ол хем муны сен хөкман эдәймелимикәң өйдер. Чакданаша сада болсаң хем акмакдыр хасап эдерлер.

Йүрегиңе ынан. Хасам бетер тежрибели йүреге ынан. Онуң билен жедел эдижи болайма, мөхүм ишлерде ол хакыкаты салгы берер, ол өйүндәки *мүнежжимдир*. Көп адамлар өз этияч эдйән задындан хеләк болды - беладан гутулмага жан этмедик болсаң, этияч сени башына япсынмы? Дуйгур йүреклер боляр, тебигатың айратын эчилени, ол йүрек мыдама болжак иши өңүнден дуйдурып дур, хайхатлы йылда теблини какяр, башыңы гутар дийип ховлукдыряр. Белаң үстүне садыкларча бармак болмаз, ёк, онуң билен баша-баш сөвеше гирмели, шейдибем оны еңмели.

Сабыр-такатлы бол, ол акылың аламаты. Гөвни ачык адам ачык китап кысмыдыр, окап отурмалыдыр. Чуңлукда чуң сырлар сакланяр, чүнки ол ерде улы-улы айлаглар бар, *әхли гымматлы* затлар шолара чөкйәр. Аз сөзли адам өзүне гаты берк эрк эдип билйән адам болмалы, өз жошгунындан үстүн чыкмагың өзем кичи-гирим еңиш дәл. Киме йүрегиңи ачян болсаң, шоңа-да жан башына салгыт төлейәнсиң. Калбың ичре бирсыдыргын болмак пайхас үчин дермандыр. Эрҗеллик яшырынлыгың гаршысына айга галяр: шоңа гөрәде сениң гаршыңа гидйәрлер - диймесиз сөзи айдаяр өйдүп горкярлар; найзаларыны ченейәрлер, чүнки иң геплемезегем шоңа чыдамаз өйдйәрлер. Нәме этмелидиги хакда сесиңи

чыкармалы дәлдир; гүррүңини этмели зады хем этмели дәлдир.

Гаршыдашындан гарашян задындан угур алаймагын. Пайхассыз адам хич вагт акыллы адамың чак эден ишини этмез, - себәби акмак нәхили херекет этмелидигини нә билсин. Үшүкли адамам башгача херекет эдер - себәби акыллы адамың гарашян, әгә болян задының дашындан өврүлҗек болар. Ине, шонуң үчинем хер бир иши чар тарапдан маслахатлы этмели, өзүң үчинем, гаршыдашың үчинем чөзүп гоймалы, ики нукдайназардан әңетмели. Адамларың гелйән нетиҗеси башга-башга боляр; ылахым болмалы хем болуп билэйҗек бела-бетерлерден совулмак үчин сениң халаллыгың эсерден болуп дургай!

Яланам сөзлеме, йөне әхли хакыкаты-да айтма. Хакыкат ялы гаты әгә чемелешмели зат ёк - хакыкат йүрегимизиң ган дамарындан гайдяр. Хакыкаты айтмак үчин хем, оны гизлемек үчинем укып герек. Бир гезек ялан сөзлесең, пәк йүрек адам диен абрайың гачдыгы билэй. Алданан адама сада; алдана-да дейюс диййәрлер, дейюслык хас эрбет дәлми нәме? Әхли хакыкаты яйып болмаз: бирини өз абрайың үчин айтма, бейлекисини хем достуң хатырасына гизле.

Әхли затда батырлык зерреси болсун - бу пайхасың мөхүм пендидир. Адамлара баха беренде, сабыр-такадына гарап баха бергин, горкмазлык, этияч этмезлик үчин олары о диен асмана-да гөтерме - хыялың йүрегиң зәхресини яраймасын. Кәбир адамлары мазалы танайянчаң, кимдигини билҗек гүманың ёк; якындан танасаң көпленч сылагың дерегине гөвнүң гечйәр. Хич кес адамзадың дараҗык чәгинден аңры чыка билмез; хер ким иң бир "эммасы" бар - бириниң зехининде, башга бириниңем хүй-хәсиетинде. Везипе шахсыетиң дашкы дереҗесини безейәр, кәте онуң шахсыетиниң везипә лайык геләймегем мүмкин: белент орун үчин адатча ыкбалың пәли яманлык билен ар алайян вагтам боляр. Бизиң ой-хыялымыз өңе дызап, бар зады улалдып гөркезмәге шейле өкде - диңе бар зады-ха дәл, эйсем болуп биләйҗек задам ол гарбап аляр. Хернә көпи гөрен пайхасың өзи дүзедип гойбереверсиндә. Эмма билмезлик гөдеклиге, хайыр-сахават хем йыгралыга чоланмасын. Гарамаяк адамлара өзүне ынанмагың делалаты дегйән болса, бу иш битирен кишилере, билимли йигитлере хасам кән көмек эдер.

Шол бир диениңи дедип дурма. Әхли акмаклар - кеҗеңек болярлар, әхли кеч эңеклерем - акмак, шонуң үчинем пикир нәче ялңыш болдугыча шонча-да кеҗине гайдярлар. Гөз-гөртеле ягдайлар болаянда-да эглишик гелишмән дурмаз ахырын, сениң мамладыгың шонсуз хем гөрнүп дур, сениң сыпайычылыгың ыкрар эдилмәге мынасып. Җеделде эрҗеллик этсең, үстүн чыкып газанҗак задыңдан-да хас кән зыян чекерсиң, - себәби сен хакыкаты гораман, өз эдепсизлигиңи гораяң. Мис маңлай адамлар боляр, олары хич хачан пикиринден дәндерип билмерсиң; эгер-де кеч эңеклик кечҗаллык билен үтгашайдыгы, бу ере хөкман самсыклыгам гошулар. Эрҗеллик эркиң чызыгы болмалы, онуң пикир билен гатышыгы ёкдур. Эмма, догрусы, бу дүзгүнден чыкылян ерлерем боляр: өзүңи халас этмели боланда, ики гезек еңлише сезевар болма: бир гезег-ә җеделде, бейлеки сапар хем ише гезек геленде.

Аша сыпайычылыклы болмагам говы зат дәлдир. Ша өте сыпайы болса-да самсык сайыляр. Хонданбәрси боляны худай хем халанок, йөне шу кеселиң эҗирини чекип йөрен тутуш халкларам бар. Эпейсиремеги безег билйәрлер. Хормат гойдурҗак болмак говы зат, йөне гомпарып алҗак болмак наданлык, муңа айып иш диймегем боляр. Сылаг-хорматсыз оңуп билмейән кишилерем бар, олар белент ягшызадалардыр - улы илиң аркадагы герчеклердир. Хич хачан аша сыпайычылык этмәң, сыпайычылык аялып сакланмалыдыр. Кимде-ким овунҗак затлара дуйгур болса, онуң йүрегем шоны күйсейәндир.

Бир гезек сынанып оңайма: себәби ол сынагың баша бармадык болса, башыңа дүшен мусаллатдан энтек дынмансың. Бир ёла, эсасанам биринҗи сапар, ялңышма кын дәл: мыдама шовуна-да болуп дурмаяр, хер задың вагты-мөврити бар, шонуң үчинем "Алма-да вагтында бишер" диййәрлер. Ине, шонуң үчинем биринҗи сынанышыга ене бирини гошай - эгер шоның угруна болайса, биринҗиң икинҗи сынанышыгың төлеги болдугы болар. Мыдама гова чалыш, көп иш этҗек бол. Хер бир иш гаты кән зат билен баглы: үстүнлик - сейрек багтдыр.

Ким болса болайсын, хергиз айыбыны япҗак болайма. Айып зада алтын тәч гейдирип, дашына парча чоласаң-да, барыбир, ил гөзүнден гизләп билмерсиң. Баш эгип ярамагың соңы песлиге язар, шол сежде эдйәниң отуран ерем белент-

дир. Егсам айыбың үстүни өртсе болар, йөне ол хич киме абрай гетирмез. Хайсам болса бир батыр кишини кемчилик гойберипмиш дийип гүррүң эдйәрлер, йөне онуң шол кемчилик билен гахрыман болмандыгына велин оларың акылы етенок. Ёкардакының гөрелдеси шейле бир ялкым сачяр велин, онуң эхли этмиши гайып болайяр. Татзым этмәге эндик эденлер бейиклериң бетнышан йүзүне меңземегем өзлерине дереже билйәрлер, шейдибем бир хакыкаты унудярлар - бейиклер-э багышланяр, песлерем йүрек булаяр.

Йүрегиңи бенди эдйән иши өзүң эт, йүрегиң алмаян задыны өзгәниң үсти билен эт. Биринжиси саңа сөйги-мухаббет гетирер, икинжиси йигренчден совар. Мертебеси улы адамлар ягшылык этмеги ягшылыгы кабул эденден зыяда гөрйәрлер, олар шундан леззет аляр. Шоңа гөрә-де яманлык эденимизде, дуйгудашлык билдирйәнимиз үчинми я-да выжданың эзъет берйәнлиги үчинми - шоны көпленч өзүмизем башдан гечирйәрис. Ёкаркыдан гелйән буйруга гөрә хем миннетдарлык, хем нәгилелик дөрейәр - гой, олар ылахым ягшылыгы гөс-гөни эдип, яманлыгы билниксиз этсин-дә. Шонда нәразылыгың гахар-газап ве сөгүнч окы үчин говы нышана болмагы ахмал. Дергазап болан гарамаяк халк себәбине - бейлекә дүшүнжегем болман, эдил гудузлан ит ялы болуп ярага япышяр, онсоң белаң көрүги яраг дәл хем болса, ол хем датмалы шарпыгыны дадар.

Өвгә мынасып адамлары тарыпламалы. Олар херки зада гөренден догры баха берйәрлер, говы затларың мысалында тербиеленип, шолара-да гадыр-гыммат гоймагы башарярлар. Кәмил заты шоны эййәм гөрен адам айыл-сайыл эдип билер. Шу хили адам өңүнден хош маглуматлар берип, нәмәң гүррүңини этмелидигини, нәмә өйкүнип болжакдыгыны теклип эдер - бу-да бир отуранлары сыламагың аматлы усулы. Башга бир топары велин, терсине, диңе язгармага өкдедир, өзем төверегиндәкилере ялынжаңлык эдер, ёк адамлары-да кемсидер. Шу хили ялым-юлума нәхили дузак гурулярдыгыны билмейән йүзлей адамлар гүп ынанярларам, булар ялылар билен шо хили оррамсыларың гүррүңини этмегем-этмезлик хем боланок. Кә киши утанман-таң этмән, шу гүнки чала сүлә гелйән заты дүйнки шамчырагдан зыяда хасап эдйәр. Эмма дана киши онуң нәхили дешик гөзлейәндигини деррев аңяр-да, онуң бош өвгүсине гулак хем габартмаяр, оны гүлүмялым билен алдамарсың - ол бу хили адамларың өзүниң душ-

манлары биленем эдил шу хилирэк гатнашык эдйэндигини билйэр, йөне олар үзеңниден үч гечип, о ерде бүтинлей терсине гүррүң эдйэн болмалы.

Илиң зерурлыгыны уланмагы-да башар. Айны вагтыны билсең, хер бир ишде иң говы ачарларың бирем шудур. Философлар хич кими зар-хор гүнде гоймадылар, сыясатчылар муны улус илиң чекенини халаярлар, олар бир зат билмеселер, - бейтмезлер ахырын. Кэбир адамлар өңүнде гоян максадына етмек үчин бейлекилериң арзув-ислегини басганчак үчин пейдаланярлар. Эгер шол ислеглерини амала ашырмак кын болса, олар ягдайдан пейдаланып оны өҗүкдирйэрлерем. Арзылы максатлары дашлашып, хөвеслери артдыгыча илиң бу имисала болшундан зат чыкмаҗагыны билип, онуң гөвүн телвасына от берип, *ишлерини дүзетмегиң* угруна чыкярлар. Йүрегине дүвенини этҗек болсаң, хер хачан саңа зар болсунлар.

Херки затдан гөвүнхошуңы тапҗак бол. Иң пес адамлар нэме, шолар хем гөвүнхошуң өмүр герекдигини билйэрлер. Ягшылык бар еринде яманлыгам бар, акмагың гөвүнхошы ишиниң битдиги, шонуң үчинем "акмагың багты - гөвнүниң хошы" дийип йөне ере айданоклар. Сэгинсең, көп яшаяң; мойлы кэсе хич дөвүлмез - серетсеңем йүрегиң буланар! Гөрйэн велин, ыкбалың өзи бейик адамлара бахылчылык эдйэн ялы, ёгсам песлер-э бакылык эчилип, бейиклере-де җызланың өмри дек өмүр бермезди ахырын. Герекли адамлар тиз гидйэрлер; гара шая дегмейэнлерем йүз йыллап сүйренишип йөрлер - я шу мениң гөвнүме, ёгсамам хакыкатданам шейледэ. Вах, ол гөргүлем кэте онсоң мениң билен дилдүвшүп, багтам, өлүмем инди мени унудайдылар өйдйэн дийип пикир эдйэр.

Өте хошамайлыга ынанма. Бу яланчылыгың бир гөрнүши. Бир топарлары дагдан агаҗы болмаса-да, гөзүне түссе гапдырып билйэр, акмакларың, гопбамларың, текепбирлериң телпегини еке гезек галгадан-да башыны-гөзүни айлаяр. Өз мертебелерине оларың өзи нырх кесйэрлер, шол сүйҗүҗе ялан сөзлере-де гысганман пул эчилйэрлер. Болса не ягшы - болмаса-да зелели ёк; вадалар - агзыны ачып йөренлер үчин гурулянҗа дузак. Хакыкы сыпайычылык - борч; ясама, хасам бетер өте сыпайычылык болса гедемлик: бу эдебиң аладасы болман, өз артык тарапыңа мазамламагың аладасы боляр. Ялынҗаң адам саңа дэл-де, өз тэлейине ялынҗаңлык эдйэр:

сениң артыкмачлыгыңы дилине чолап, өз пейдасының гамыны эдйәр.

Имисалалыгы халаян адам узага гидер. Яшасың гелйәни чыныңмы, ил билен оңшупжык яша. Уруш-гыкылыгы халамаян адамлар йөне бир яшаман, олар кейпи-сапада өмүр сүрйәрлер. Әхли зады гөрмели, эхли зады эшитмели, онсоң хем дымдмалы. Дава-җенҗелсиз гечен гүн - сүйҗи укы. Хем-э узак яшамак, хемем шады-хоррам өмүр сүрмек - ики адама дерек яшан ялыдыр, бу бир эрем багының мивеси ахырын. Ким өзүне дахыллы болмадык задың гайгысыны этмейән болса, эхли задың леззетини алян болмалы. Пешеден пил ясамак ялы болгусыз иш ёк. Өзүң үчин эхмиетли болмадык бир зада йүрекден гынанмак билен өзүң үчин зерур иш үчин ятан чөпи галдырмазлык икисем дес-деӊ самсыклыкдыр.

Ил бәхбидине ыгаан киши болуп, өз ишини араян адамлардан эгә бол. Мекирлиге гаршы - үшүклилик. Олам акыллыдыр велин, сен ики эссе акыллы бол. Кәбири өз бәхбидинем илиңки ялы эдип гөркезйәр, шоңа гөрә-де нәме эдилҗек болямдыгыны билмесеӊ, кимдир бир кесе көмек этмек үчин өз элиңи ода урмалы боларсың.

Өзүңе, өз гүйч-кувватыңа акыллы-башлы баха бер. Ылайта-да яшамага башланында шейт. Хемме адамларың өзүне гөвни етйәр - өзем нәче пес болдукларыча, шонча эсеглйәрлер: ыкбалының чүвмегини арзув эдип, өзлерини худай тарапын дөредилән гудрат хасап эдйәрлер. Умыт гөвнүне гелен зады вада берйәр, яшайыш хем хич зады ерине етирмейәр, онсоң текепбириң хакыкы дурмуша етмек хакдакы хыялы хупбата өврүлйәр. Шу тетелли азашылан вагты ылахым пайхас көмеге етишсин-дә - говы гүни арзув этмек хич киме гадаган эдилмейәр, эмма ыкбалың гөркезҗек ойнуны парахат гаршылар ялы эрбеде гарашмалы. Түрген авчы нышана аланда азаҗык ёкарракдан алар, йөне пыс гечмез ише башланды, өзүң хакдакы пикириңе шу хили дүзедиш гиризсеӊ кем болмаз - теҗрибәң ёк халыңа өз-өзүңе аша баха бермек говулыгың үстүнден элтмез. Самсыклыгың эхли гөрнүши үчин иң говы дерман дуры акылдыр. Хер-ким өз башарҗак ишини аныкламалыдыр, шонда ол өзи хакдакы пикири билен хакыкат икисини билеҗе чатар.

Өзгелере гадыр-гыммат гой. Бирине, гараз, бир затлар өвредип билмейән адам ёк, эдил шонуң ялам бейлеки уссадан нәме-де болса бир артык ери болмадык усса ёк. Хер кимиң

говы тарапыны алмалы, бу барыпятан говы башарныкдыр. Дана киши улы иле гадыр гойяр, чүнки хер адамың говы тарапыны гөрйәр, себәби ол говыны ясамак ялы кын задың ёкдугыны билйәр. Пайхаса тен бермейән киши болса, хич кимиң гадырыны билмейәр, себәби говыны гөрмейәр, онуң гөзи диңе эрбет зады гөзлейәр.

Өз йылдызыңы билмели. Бу йылдыз барыпятан гарып-пукараларда-да бар, о бичәрелериң маңлайының ятанлыгының себәби шо *йылдызы биленоклар*. Бирнәчелерине шоларың, беглериң янындан орун етди, мунуң нәме үчин бейле боландыгыны худай билсин, ыкбал олара гүлүп бакды, инди хем олара диңе ыкбала өз ыхласлары билен көмек эдәймек галяр. Бейлекилере даналарың ягшы ниет-арзувы несип этди; кимдир бирини бир миллет бейлеки бирине гөрә артыграк ыкрар этди, оңа бир шәхер бейлекә гөрә зыят хормат-хатыра гойяр. Кәте адамыңкы бир ишде я бир везипеде башга ишлере я везипелере гараңда, хас шовуна боляр, ёгсам онуң шол өңки ат-абрайындан артан-кемен ерем ёкдур. Ыкбалың хумары нәхили гопса гопуберйәр, ол саңа баглы дәл, шонуң үчинем, гой, хер ким өзүниң йылдызыны, эдил өз болшуны танашы ялы, танасын, - хеләк болҗакмы я арша галҗакмы сен - шуңа баглы Йылдызың билен болуп, оңа ярдам эт, булашдырып ташлайма бирден, гоңшы Едигене аңкарып бирден өз Зөхре йылдызындан азашайма.

Акмак билен дост болма. Акмагы танамаяның өзи акмак, оны танап хем ондан гачмаян-а хасам бетер акмак. Йөнекей өзара сөхбетдеш боланда-да олар хатарлы велин, ынанып, ичиңи берәйсең дагы эдил масгараңы чыкарайҗаклар. Илки бада чекинип, ил-гүнден этияч эдибрәгем дурярларам-да, вах, *соңуны* бозайярлар. Өз дызына даянып хормат алмадык адам кишиң голдавы билен хич зат алып билмез. Биакылың ищи ровач алмаз, башлан иши телекдир, - бек белле: шуларың икисем ёканчдыр. Буларың диңе бир зады яман дәл: пайхаслы адамларың олар үчин дырнак ялыҗак көмеги болмаса-да, оларың пайхаслы кишилере кән делалаты дегйәр. Меселем, дурмуша акыл етирмек үчин я-да өвүт-үндев үчин оларыңам белли бахасы ёк.

Ериңи үйтгетмекден чекинип отурма, шундан горкуп йөрен халклар хем бар, йөне бир зада, ылайта-да белент бир зада далаш эдйән болсаң, юрдуңы терк эдип гиден ягшы. Ата ватан кәте мешхур адамлар үчин хут өвей энеден энайы дәл:

ол чагалыкдан белет адамларына гөриплик эдйәр; биле ише башлан илдешлериң сениң етен дережәңи ныгтамагың ерине көпрәк кемчилигиңи айданларыны кем гөреноклар. Теменче нәме, шол хем Көне Дүнйәден Тәзе дүнйә гелип, ирбәри болды; айнажык нәме, ол хем шо ере гелип, алмаза аңры дур дийди. Илиң-зады говы гөрүлйәр: я узакдан гелени үчинми, я тәзеже, кемсиз-көссүзже болуп гелдими, ончасыны билжек дәл. Хич кимиң бармадык-гөрмедик чет үлкесинде илиң халаман йөрен адамларының гел-гел өзге юрда барып, хем илдешлериниң, хем ятларың хорматына мынасып болуп йөренлерини кән гөрдүк; илдешлери-хә оңа инди дашдан әңедйәрлер, ятлар хем ол бир мыхман боланы үчин сылаяр. Чөпүң битен еринде гадыры ёк.

Йүзи йыртыклык билен ёл алма-да, акыл-пайхасың билен ёл ал. Абрай алмагың ынамдар ёлы иш битирмекдир, телекечиллик батырлык билен утгашып өтәгитсе-хә бар онсоң, бу үстүнлигиң азлык эдйәр, йүзи йыртыклык болса шейле айып зат, - шейдип етен ханы-маның иле рысва болар, ат-абрайың хем ере чалнар. Атдыр абрай диениң болса битирен хызматларыңдыр өз угур билерлигиң икисиниң нетижесинде етен тәжиндир.

Багтдан аша дүшүп, бетбагт боланындан-а мыдама дилегде болан кем дәл. Гөвре дем аляр, жанам күйсегде. Күлли жахан өзүмизиңкем болса, барыбир, аз гөрнер, йүрек гысар; иң бәркиси, акылымыза-да гөрмедик-билмедик задыны, билмеги хөвес эдйән задыны албая бермели. Умыт ылхам берйәр, өте гечмек хем хеләк эдйәр. Сылаг беренде-де гөвнүне етәймән гой; хич зады күйсемесең, бела гарашайгын: багт диймек бетбагтлык дийилдигидир. Арзувың гутаряр, ховатырам башланяр.

Гөрәймәге, акмак ялы гөрүнйәнлериң-ә хеммеси акмак, акмак гөрүнмейәнлериңем ярысы акмак. Дүнйә акмаклардан долды, ики-еке ер йүзүнде акыллы кишә габат геләйсеңде, ол хем күлли асманың даналыгының янында хич задың алнындан дәл. Эмма акмаклар ичиниң акмагы өзүни акмак сайман, бейлеки адамларың әхлисине акмак дийййәр. Дана болмак үчин дана дийдирмек етерлик дәл, ылайта-да өзүңе дана диймели дәл; билмейәндигине дүшүнйән адам билйәндир, бейлекилериң дүшүнйәндигине дүшүнмейән адамам дүшүнйән дәлдир. Жахан долы акмакдан, йөне хич ким өз акмакдыгыны биленок, асыл ой хем эденок.

Әри әр эдйән сөзи билен ишидир. Ылахым, хернә худая мыдам ишиң оң болсун, ат-абрайың зыяда болгай - сениң ишлериң илки билен акылың кәмиллигине гүвә гечйәр, *икинҗиден*, гөвнүң пәклигине шаятлык эдйәр, буларың икисем сениң рухуң белентлиги себәпли боляр. Сөзлериң - эдйән ишиң көлегесидир; сөз зенаныңкы, иш эриңкидир. Өзүңи өзүң тарыплапдан ил сени тарыпласын; геплемек аңсат - иш битирмек кын. Иш битирмек - яшайшың дүйп манысы, нутуклар - онуң сырчасы; белент ишлер галяр, белент сөзлерем йитйәр. Улы-улы ишлер - пайхаслы тагаллаң мивеси; кәбир адамлар парасатлы боляр, кәбирлери хем ишеңңир.

Өз дөврүндәки иң говы адамлары тана, бил. Олар шейле *бир кынам* дәл: бүтин дүнйәде еке семендер, ялңыз бейик серкерде, бир тайсыз дилевар, бир асыра бир дана, бирем энчеме асырлар үчин бир патышахы әлем. Орта гүрпдәки кишини тапмак хем аңсат, баха бермек хем кын дәл, бейиклик велин гаты селчендир, чүнки ол аңрыбаш кәмилдир, нәче белент орунда отурдыгыча-да, шонча-да элъетмез боляр. Цезар билен Исгендер Зүлкарнайыдан көп кишилер "бейик" лакамыны өйкүнип алды, йөне хайп, иш битирмесең, лакам бир гуры сөздүр-дә.

Еңил ише агыр иш ялы, агыр ише-де еңил иш ялы япыш. Биринҗисинде ынамың аркайынчылыга гечмезлиги үчин, икинҗисинде ынамсызлыгың яйданҗа язмазлыгы үчин шейтгин. Иш битирмезлигиң иң ынамдыр *ёлы оңа энтек башламанкаң* гутардым хасап этмек. Шунуң терсине, ыхлас мүмкин дәл задам битирйәр. Бейик башлангычлары өлчәп-бичип отурмагам герек дәл, ише башлабермели, ёгсам кынчылыгы гөрүп, ыза тесерсиң.

Хич писинт этмән ойна. Күйсейән задыңа етмегиң иң говы усулы - писинт этмезлик. Бир зады гөзлесең, хич шоны тапмарсың, пикирини этсеңем, шоны унудярсың, йөне өз-өзи элиңе геләер. Бизиң дүнйәмиздәки бу эйжежик затларың хеммесем болайса бакыгьетиң көлегеси, шоңа өйкүнип хем шу сыпатларына болупдырлар. Кимде-ким шонуң ызындан ковян болса, шо'ылгасын, ким ылгаян болса-да шонуң ызындан ковалансын. Писинт этмезлигиң өзи шейле-де барыпятан сыясы хаклашыкдыр. Пайхаслы адамларың биринҗи эдехәди - хич хачан өзүңи галам билен горамалы дәл: ол ыз галдырып, өңүрти бәсдешиңе гөдек иш эдени себәпли берилмели җезаң ерине, эдерменлиги үчин шөхрат гетирәймесе-де бири. Пес-

лериң мекир бир усулы бар - бейиклериң үстүне чозмалы, гөни ёл билен шөхрат газаныл билмеҗегини билип, сова ёл билен болса-да, олар шоңа етҗек болярлар: мешхур душман билен гарпышмадык болсалар, көплери танасларам, билеслерем ёкды. Иң говы хаклашык - унудылмакдыр, ол душманы песлик мейиди билен биле тозана гарып, өмүрлик ере дувлаяр. Пәхей, акмаклар дийсе, гүммезе от берип, бакылыга сүмүлҗек боляңызмы, болмаз, болмаз! Агзыңы пайыш гойберип, бирден гыбата ятайма, үнс берме; җеделлешсең - өзүңе эрбет ахырын, абрайлы адыңа говы дәл. Бәсдешиң билен гечиримли бол; нәлет көлегесиниң уллакан бир эден ишем боласы ёк-ла велин, гаразхай, кәмиллик өвүшгинине зепер етирәймеги ахмал-да.

Унутмавери, надан адамың ёк ери ёкдур, олар иң абрайлы машгалаң ичинде-де боляр. Муны хер ким өз өйүнде-де дуйяндыр. Эмма надан билен наданың тапавуды бар. Надан адамың хем эдил бейлеки адаты наданлар ялы, меселем, айна дөвүгиниң айна меңзеш болшы ялы, шол бир сыпаты бар, йөне бир надан адам бейлекә гараныңда, хас айбыгадымдыр: онуң эдйән пикири уммата сыгмаяр, гахарам чыдар ялы дәл; хайваның хайван чагасы дийсемми, самсыгың ховандары - аркадаянҗы дийсемми, төхметиң хемдем хемрасы дийсемми, нәме дийҗегими хем билемок. Оңа сөзем харч этме, ыхласам. Наданы танак билен ягшы, себәби танасаң, билсең, өзүңем наданлыкдан халас боляң, ол танасаң, билсең, голайыңа-да гелмез, чүнки хер хили наданлыкда бахыллыгың, ичигаралыгың аламаты бар, ичигаралыгың өзем наданлыкдан гелип чыкяр.

Сабыр-такатлы бол, бу сени эхли ерде тетәнликден, герер-гөрүнмез беладан горар. Гахара табын болмак пайхасың тайпанчак еридир, ахмал болайма, тайып йыкылаймагың мүмкин. Чала гахарың я чала җошгуның сени парахат ягдайындакыдан хас узаклара экитмеги ахмал, чала шуңа майыл болдугың, маңлайыңа асырлык тагма басылар, өмүр-өмүр унутмарсың. Душманың гизлин хыялы шу җүре эшретлере сениң пайхасыңы майыл этҗек боляр, шейдибем сени ыралап, ичиңи билҗек боляр. Ол шу тетелли ёллар биленҗик ички сырыңа аралашяр-да, иң арзылы хазынаңы огурлаяр. Геплемән горан, ылайта-да дуйдансыз үстүңи алдыраңда шейт. Чеңңеге дүшмезлик үчин гаты мертлик, гайрат герек; бедевиң үстүндекә-де пайхасыны элден бермейән йигитлере

нәме берсеңем аз. Горкының бардыгыны билйән ә:гә-де йөрәр. Сөз айдан адам үчин шол сөз еңил ялыдыр, йөне деген адамы үчин велин, о сөзден агыр зат ёкдур.

Акмагың нәхошлугына гынанып отурма. Акыллы адамлар көпленч пайхасың кемтер эденлигинден надыл болярлар. Акмаклар болса, мунуң терсине, кән пикирленипдирис дийип өкүнйәрлер. Акмак болуп, дүнйәңи тәзелемек - диймек, чакданаша көп пикир эдип хеләк болмак боляр-да. Бирлери гынанып, арман эдип өлйәр, башга бирем яшаяр, өленок, себәби хич гынанян зады ёк. Шейлеликде, бирлери-хә - акмак, себәби гайгыдан-гынанчдан өлмейәрлер, бейлекилери хем - акмаклар, чүнки матам чекип өлйәрлер. Акылы зыят болуп өлйәнлере акмак диймели. Диймек, бирлери пайхассыз дүшүнмек зерарлы вепат болярлар, бейлекилери хем бу затлара дүшүнмәндиклери үчин яшап йөрлер. Эйсем-де болса, көп *адамлар акмак* болуп өлйән хем болсалар, акмаклар аз вепат боляр.

Яман пикирден халас болмалы. Бу айратын дуры акылы талап эдйәр. Бихая пикирлер көнелмезек боляр, берк орнашып, асылам үйтгемежек боляр, шоңа гөрә-де кән-кән адамлар бу үйтгешик дүзгүне алданман, улус илиң ялңышмасындан халас болуп билмедилер. Бихаялык диймек, мысал үчин, хер ким өз тәлейинден нәразы диймеги аңладяр, гүл ялы гүни болса-да, мыдама нәразы болса, муңа хаясызлык диймән, башга нәме диейин ахырын. Эмма онуң өз акылындан гөвни хошдур, ёгсам о бир гаты ербе-ерем дәлдир-ле велин. Өз ыкбалындан нәразы кишилер илиң багтына гөз гыздыряр. Ене бир зат бар: хәзирки адамлар мыдам өңки заманы өвйәрлер, бизиң юрдумызың адамларының хем кесеки юртлуларың гүнүне гөзи гидйәр. Гечен говы; узак хем - арзылы. Әхли зада гашыны чытып йөренем акмак - шу икисиниң екеже-де тапавуды ёк.

Хакыкаты башарып пейдалан. Хакыкат горкулы зат, йөне арлы-намыслы адам оны ачык айтман дуруп билмез - ине, шуңа-да уссатлык герек. Түрген рухы лукманлар мунуң хем эмелини тапдылар - хакыката сүйжүлик сувуны гармалы, чүнки хакыкат гөзүмизи ачанда, онуң ялы ажы зат ёк. Сыпайычылык хем шу ерде өз эмеллерини ише гиризйәр: шол бир хакыкатдыр велин, бирине яраняндыр, биринем санчяндыр. Өз асырымызың адамлары билен сөхбетдеш боланда, гадымкы адамларың гүррүңини этгин. Дүшби адам деррев

үмүңе дүшүнер, дүшүнмесе, дым-да отурыбер. Хөкүмдарлар зәхерли дәри-дерманлар билен эм этмели дәл - өз эден ёкнасызлыгыңы ювмарламак сунгаты шонуң үчин яшап гелйәр ахырын.

Асманда бар зат-шадыхоррамлык, довзахда әхли зат - гөргүлик, бизиң яланчымызда велин, орта арада болсаң - хем асманда, хем довзахда болдугың боляр; биз ики аралык ич якан дийилйәнде яшаярыс, икисиңе-де дахыллы. Кеч ыкбалың оюнларына серед-ә сен: башданаяк багтлы адамам ёк, башданаяк бетбагт адамам ёк. Бизиң дүнйәмиз - нула деӊ: бир өзи хич зада-да дегенок. Асман билен биле алсаң велин, онуң белли бахасам ёк. Кеч ыкбала пархсыз болмак - акылың иши, дана киши хич зады гең гөрмез. Бизиң дурмушымыз гүлки болуп дувлуп, ахырда-да чөшленйәр, хатыржем болгун, хернә соңы бир говы болсун.

Өз сунгатың иң ёкары сырларыны алгын. Бейик мугаллымларымыз шейдипдирлер, сунгатдан сапак беренлериндеде олар шу усулдан пейдаланыпдырлар: чүнки артыкмачлыгыңы сакламак үчин халыпа болуп хем галмалы. Билим булагың гурап галмазлыгы хемем ягшылыгың паявламазлыгы үчин, уссатлыгыңы пайлашмагы-да уссатларча башармак герек. Шейтсең, шөхратыңам, хормат-сарпаңам сакларсың. Хем хезил берип, хемем окадып, шу иңңән мөхүм дүзгүни унутма, себәби или өңкиң ялы хайран галдыржак болсаң, барха кәмиллешип гидип отурмалы. Хер бир ишде эл дегрилмесизҗе дуран горуң болмалыдыр, бу яшамагың ве еңмегиң иң улы ылмының хатарына гирйәр, ылайта-да улы ишлерде.

Оңарып гаршысына чыкмак герек. Сынап гөрмегиң иң говы усулы - өз ичиңи ачман, илиң ичиндәкини чөшлемек. Илиң ислег-арзувыны түмлүкден чыкармагың бу аҗайып ачарыдыр: ынанмадыксырамак сыры гайтардян дермандыр, япык йүрегиң ачарыдыр. Гаты инчелик билен дуйгусыдыр пикирини барлап гөр. Дүшнүксизҗе айдылан сырлыҗа сөзи гөре-биле эшитмедиксирән болуп, етсем дийип арзув эдйән сырыңы үмләп даш чыкарарсың-да, эмай билен җылавыны чекип, диле бака ёлларсың, о ерденем сениң мекирлик билен гурлан торуңа дүшер ол. Сениң такатың бейлекиң адамың сабыр кәсесини долдурып, билбил ялы сайрадар, шейдибем онуң күйсеги әшгәр болар, өң вели онуң йүреги еди гулп астындады. Мүңкүрлик эден киши болмак ялы говы ачар болмаз, онуң көмеги билен билмек ислейән адам нәмәни билейин

дийсе билип билер. Билиме тешне талыб нәме, шоңа-да мугаллымың гаршысына чыкмак гүнә дәлдир, ол шейле эдип, мугаллымың хакыкаты хас долы беян этмегини хем-де субут этмегини газаняр; ягдайыны билип гаршы чыксаң, хас долы билим-сoват алып билерсиң.

Бир самсыклыкдан икинжи бир самсыклыга учрама. Көпленч бир болгусыз иш эдип, соңам хас көп самсык ишлер эдйәрлер, эдил ялан сөз билен болшы ялы-да, себәби самсыклык яланың экиз тайы, ялан, гараз, аяк үстүнде дурмак үчин башга-да кән-кән яланлара даянмалы боляр. Ялан давада замун болан адамың ягдайы кын боляр; беланы боюн алмазлык беланың өзүнденем эрбет. Адамың кести үсти-үстүне тәзе ногсанлар дөредйәр. Иң бейик дана-да бир сәвлик билен ялңышлык гойберип билер, йөне ики сапар дәл, бир сапар, диңе атданлыкда, хемише дәл.

Ниетини гизлейән адамдан гаты сересап бол. Мекир кишиң бейлеки адамы бигелең эдип билсе, арманы ёкдур; ол дынгысыз хүҗүм эдип, онуң эркини дыза чөкерип, затдан этияч этмезлиги йүрегине гуйяр-да, еңиш газаняр. Шу писинт адам өз эсасы ниетини гизлейәр - икинжисини ачык айдып, иш йүзүнде велин биринжи ниетини амала ашыряр: биагыры душманың атылҗагының хич уҗы ики дәл. Эмма бириниң ниети ояка, бейлекиниң үшүги кирпигини дегрәймесин, өзүнем, гизлин ниет өкҗе огурладыгы, бука дувландыгы, үшүк өңе, нәме-нәмелер боляныны аңшырмага чыкмалы. Гой, эгәлик хилән пейлейән задыны билип, онуң өз максадының дашында пырланып йөршүни гөрсүн. Дилинде бир зат дийййәр, келлесинде болса башга бир зат; акылыңы азашдырып, эдил нышанадан чүйләп дурандыр. Яңшыҗа серет, нириде эглишик эдйәң, йөне онуң ниетини говы билйәндигиңи кәте гөркезәймегем артыкмачлык этмесе герек.

Пикириңи гаты айдың айт. Бу ерде геп месавы гүррүңчиликде дәл-де, эйсем айдылян пикириң дүшнүкли болмагында. Кәбирлери дүвүнчеклемәге өкде-де, догруп билмейәр, чүнки гөвүн хумары - идеялар хем ой-пикирлер - энтек дүнйә иненок, шонуң үчинем дүшнүксизлик боляр. Кән зат сыгян, йөне гаты сызла гойберйән габа меңзеш адамлар боляр; йөне дуйяныңдан, билйәниңденем хас кән зат айдян адамлар хем бар. Төвекгел болсаң, акылыңам дуры болса, мундан бетерем бир байлык бормы. Дуры акыллыны улы-кичи сылаяр, акмага-да бир заман дүшнүксизлиги үчин сарпа гоюпдылар; эхти-

мал, дейюслыгыңы билдирмежек болсаң, акмак болан болсаң хем болян экен. Эмма диңлейэн адамың келлесинде диңлемек пикири ёк болса, ненең эдип геплейэниң пикири онуң аңына етсин-э?

Достлугың хем, душманлыгың хем узага гидер өйдүп тамакин болма. Шу гүнки достларыңа эртирки душманларың, өзүнем иң ганым душманларың хөкмүнде серетгин; дурмушда хут шейле боляр, сен болса муны өңүнден билжек бол. Дост гошунындан гачып геленлериң элине яраг берижи болаймагын, онда оларың хүжүминден худай горасын. Терсине, душманларың билен ярашмага мыдама ер гойгун, шо ерем, ылахым сыпайычылык болсун-да! Сыпайычылыга дөнейин, оңа хич зат тай гелмез. Көпленч биз ар аланымыза соңундан гынаныл, көсенип йөрүс, шонда душмана етирен зыянымыза болан бегенжимиз матама өврүлйэр.

Гылыгыңа дэл-де, пайхасыңа эер. Хөтжетлик - бедройлык, гахарың эшиги, онуң асыл болмалысыны эден вагты болмаз. Бир топарлары үчин уруш-сөгүш болса боляр, олар дурмушың бар маңысы шудур өйдйэрлер. Олар галтамана чалымдаш, бар заты уршуп алмалыдыр өйдйэрлер, парахат ёл билен йөрежек гуманлары ёк. Шу хили адамлар диенлерине ёк дийилмэнсоң гаты кэн зелел етирйэрлер - эхли өз тарапдарларынам галтамана өврүйэрлер, ынамдар доган болмалы адамларыны дейюса дөндерйэрлер; хемме ерде мекирлик эдип, хиле биленем максат-мыратларына етйэрлер. Эмма оларың зая ахлагына гөз етирдиги, улы-кичи оларың гаршысына өр галяр, онсоң оларың ниети баша бармаяр, ишлери бишов болуп уграяр, хер эдимде бүдрэп, улы ил оларың гаршысына гидйэр. Шу тетеллилериң келлесем, йүрегем еринде болмалы дэл. Шу хили женаплар билен дуз-эмек боландан тап олара терс адамларың янына гачып баран ягшы - шу хили зулум чекенден башбермез заңңарларың элинде гул болуп өлен кем дэл.

Мекир адам дийдирмежек бол, ёгсам инди шонсуз яшап хем боласы ёк-ла. Мекир хасаплананындан эгэ адам дийдирениң говы. Йүрекдешлиги улы-кичи халаяр, йөне йүрекдеш болян аз. Гөрэймэге, сада болгун, йөне садалач дэл, акыллы дийдиргин, йөне хилегэр дэл. Икийүзли адам экен дийип этияч эденлеринден пайхаслы адам экен дийип сыласалар ягшы. Пэк йүрек кишини говы гөрйэрлер, эмма алдаярлар. Иң улы мекирлик - өз мекирлигиңи гизлемек, чүнки муны

яланчылыга деңейәрлер. Алтын асырда хемме киши сада болупдыр, бизиң демир асырымызда хеммелер кеззап болупдыр. Пайхаслы адамың шөхратына сарпа гоюляр, ынаныляр, хилегәриң шөхратына ынанылмаяр, мүңкүрлик эдилйәр.

Ёлбарс лыбасына гирип билмесең, тилкиңки билен гезибер. Вагтында эглишик этдигиң - еңдигиң. Ким максадына етен болса, ол *язгарылмаяр. Гүйҗүң етенокмы* - акылыңа даян; ол ёл билен гит, бу ёл билен гит, мертлигиң ша ёлы билен йөре я-да хиле ёдаҗыгына дүш. Чакганлык гүйҗе гөрә кән иш эдендир; көпленч даналар эпетлери еңди, эмма терсине болмады. Ал-ла, хич болмаҗакгыны билдиңми, гүйҗүңи ая.

Игенҗең болма, өзүң масгара боларсың, илиң хем гахарыны гетирерсиң. Эдеп-экрамыңы горамагың хем өз кынчылыгы бар - өзүңе-де, кесекә-де зелелиң етйәр, өзем муңа көпленч дүшүненоклар. Шу бөведе гаты бахым бүдрейән, агырысы велин өмүр-өмүр ядыңдан чыкмаз. Бир топар адамлар таңрың хер гүнүни дава-җенҗел билен гечирйәр, оларың гылыгы яман, дүнйәде гөвни етйән затлары ёк, шонуң үчинем болса болйандыр, мыдама илиң терсине йөрейәрлер, оларың бейнилери еринде дәл. Эмма пайхаслы адамларың дегнасына дегйәнлер көпленч хич иле ягшылык этмәни билмән, мыдама ула-кичә додагыны чөвруп йөрен акмаклардыр - наданлыгың гиң дүнйәсинде хер тетелли бигәнелерем гыт дәл-дә.

Аз сөзлейән адам - пайхаслы болаймалыдыр. Дил диениң бир вагшы мөҗекдир: бошатдыгың, аңсат даңып билмерсиң. Онда бизиң йүрек дамарымыз тирсилдәп дур, даналар диле гөрә онуң нәдереҗеде сагдыгыны аныкласа, акыллы адамлар йүрегиң уршуны билйәрлер. Вах, бела-да шунда--да - ким бүс-бүтин дымып гезмели болса, ене кән геплейәнем шо болайяр. Пайхаслы адам велин өзүне буйруп, дава-җенҗелден гача дуряр.

Илден аша сайланыберме. Кә киши гомпарыпмы я-да *билмезликденми, гараз, иле-хә меңзәнок,* мунуң соңы самсыклыга ченлем барып етйәр. Муңа илден тапавутланмак дийилмән, илден чыкмак диймели. Кәбир бендәң йүз кешби гөрер ялы дәл, буларыңам гылык-хәсиети. Бейдип илден сайланмак масгарачылыга барабар. Олара гүлйәнем ёк, олары масгаралаянам кән.

Херки задың тутмалы еринден тутмалыдыр. Эгер дурмуш терс йүзүнден тутдурҗак болаянда-да, *шуны шейтме-*

гиң, себәби херки задың дүрс ве чөвре йүзи бардыр. Иң говы, иң пейдалы зат дийжегиң пәкидир, шол хем кесеринден тутсаң, хөкман элиңи гыяр. Мунуң терсине, иң эрбет задам сапындан тутсаң, саңа кәр этмез. Көпленч халатда адамлар бир задың говы тарапыны гөрмән, бегенмели ерлерине гынаярлар. Хер ишиң пейдалы тарапы хем, зыянлы тарапы хем бар. Яшамак, өмүр сүрмек сунгаты пейдалы тарапыны гөрмек диймекдир. Шол бир зада дүрли тарапдан эңетсең, дүрлүчеде өвүшгин атяндыр, шоңа гөрә-де, нирeден серетсеңем оңа бегенч-шатлык билен эңеттиниң. Эмма бегенжинде-де, шатлыгында-да жылавы элиңден сыпдырайма. Ким шуны башармаян болса, я-ха эхли зада гөвнүни алдап йөрендир, я-да эхли зада арман эдип йөрендир. Сапалы яшайшың парасатлы йөрелгеси шу - дүнъе бинят болалы бәри эхли иш-аладада ыкбалың эхли терс оюнларындан гораян ыгтыбарлы галкандыр бу.

Өз эсасы кемчилигиңи билмели. Говы тарапы ялы эрбет тарапы-да ёк адама душмарсың, шоңа ол йыкгын этмәнем дуранок, шейде-шейде бу кемчилик залым гүйже өврүлйәр. Ине шу гүйже боюн болма-да, гаршы гөреш ыглан эт, хүшгәр болжак бол, шейдип хем илки эдимиң, ылахым, паш этмекден башлансын, чүнки, залым гүйже акыл етирип, оны дыза чөкерерсиң, ылайта-да шол гүйч хакда өз пикир эдишиңем хут илиң пикир эдиши ялы болса говы. Өзүңе эрк этмек диймек өзүң билен сөвеш алып бармак диймекдир. Сениң кынчылыкларың капитаны еңилдигем оларың барының жыназасы окалдыгы.

Бойнуна гоймалы. Көп адамларың сөзем, ишем оларың сүңңүниң диени билен сөзленен сөз хем дәл, иш хем дәл-де, сыпайычылык билен болан затлар. Эрбет зады хер кимем ынандырып билер, эрбеде бахым ынанярлар, дүйбүнден ынанмасыз вакалара-да чындан бетер ынанярлар. Биздәки иң говы, иң бай затларың бары башга адамларың пикирине гарашлы. Кәбирлери хакыкат мениң тарапымда дийип, шоңа кайыл болуп йөрлер, эмма бу етерлик дәл ахырын - хакыката элинден гелдигиче көмек этмели. Башга бирине о диен гыммада дурма-да, йөне пейда гетир дийип боюн этмели, оны шуңа борчлы этмели: сөз билен иши сатын алса боляр. Бизиң бу эгирт өйүмизде, иң болманда, йыл ичинде бир гезек уланылмажак дерексиз ятан зат ёкдур, эгер бар болайса-да, шо задың йүзүне көз дегсин. Шо затларың, гысгача айтсам, хем-

месем герек, шонсуз оңамзок. Хер ким өз күйсейән задының гүррүңини эдйәр.

Бир гөрениңде гөвнүң гидип, алданайма. Бир топары биринҗи гөренде гөвни гидип, шонуң биленем никалашяр, соңкулар болса олар үчин ойнашлар болуп дуряр, себәби хем яман мыдама гечиң өң аягы болуп өңе чыкяр, шонуң үчинем ҳакыката эййәм орун ёк. Дуйгының илкинҗи тәсире, акыл-хушуңы хем биринҗи хабара алдырайма, бу йүзлейлигиң аламаты. Илки гуйлан сувуклыгың ысыны өзүне сиңдирйән гап ялы адамлар боляр, олара гүл ысымы я пох ысымы, тапавуды ёк, шол илки ысы саклаяр. Башга адамлар сениң шу кем тарапыңы иле яйярлар - хилэниң гөкдәки дилеги-дә шу: пәли яманлар сениң ынанҗаңлыгыңы өзлериниң реңкине боямага гыссанярлар. Шоңа гөрә-де, гой, ылахым пикире яңадан серетмәге ер гоюлсын, гой, Исгендер Зүлкарнайы бейле тарапы диңлемек үчин бир гулагыны ачык гойсун, икинҗи, үчүнҗи маглуматлар үчин. Илкинҗи дуйга ынансаң, залым гахара бир әдим галдыгың.

Иле дил етирмекден гача дур. Ылайта-да авчының шөхратына дил етирмекден гача дур. Илиң хасабына есерсиремек кын дәл, йөне горкулы. Сенден ар алмага, сен хакда-да эрбет сөзлер айтмага башларлар. Сен екесиң, душманың болса кәндир - олар сени бахым дыза чөкерерлер, саңа велин бу эйгертмез. Илиң эрбет ерини гөрүп бегенме, хасам бетер оңа баха бериҗи болма. Гыбаткеши ер ясалалы бәри йигренйәрлер, ёгсам кетде кишилер кәте олара арка-да дурярлар, йөне муны гыбаткешиң акылы үчин дәл-де, эйсем онуң илиң үстүнден гүлшүни диңлемек үчин эдйәрлер. Яман сөз айтсаң, хаҽ яманыны эшидерсиң.

Өмрүңи парасатлы бол: ягдая гөрә дәл-де, эйсем хем пейдалы гечир ялы, хем леззетли өтир ялы эт. Дынчсыз дурмуш гаты агыр боляр, бу эдил узак ёл сөкүп, аягыңы сүйндүрип ятмадык ялы бир зат. Кән зада акылың-билимиң етсе, өмрүңем хезили артяр. Эшретли өмрүң илки мензилини дүнъеден өтенлер билен гүррүң этмәге сарп эт: биз билим алмак, өз-өзүмизе акыл етирмек үчин дүнйә инйәрис, шоңа гөрә-де китаплар бизе вепалы хызмат эдип, адамдан шахсыет ясаяр. Икинҗи мензилини дирилер билен гечир: дүнъедәки әхли гөзеллиги гөрҗек бол, сынлаҗак бол. Әхли говы затлар бир юртда җемленендир өйдәйме: педеримиз шай-сепини дүрли ерлере, үлкелере пайлады, шоңа гөрә-де гөрмексизҗ

бир ериң әхли ерден тутҗар болаймагам ахмалдыр. Үчүнҗи мензили башдан-аяк өзүңе багыш эт - иң белент айшы-эшрет пикир өврүмекдир.

Гөзүңи вагтында ачан ягшы. Бакянларың әхлисиниң гөзи ачыкдыр өйтмәң, середйәнлериң хеммеси гөрйәндир өйтмәң. Инди селҗерерден гиҗә галдык, пейдасы ёк, диңе җаның янҗак. Кәбири болса, зат топламагың деретине инди серетмәге хич зат галмандан соң, өй-өвзарыны тоздурып, иш-аладасыны бирчак арка зынандан соң гөрүп башлаяр. Өзүнде ислег болмаса, адама акыл өвредип болмаяр, ылайта-да акылы ёкда муңа хөвес дөретмек кын. Шу хили адамлар төверегиндәки адамларың элиндәки гурҗакдыр, олары эдил көр ялы идеклэп, улы иле гүлки эдйәрлер. Гулакларының гапыкдыгы, илиң диййәнини эшидеслериниңем гелмейәндиги себәпли, олар гөзлеринем ачаноклар, гөреноклар хем. Эдил шу икаралыкда-да мекир хәзир боляр-да, бу көрлүги, керлиги ики эллэп голдаяр, себәби бу онуң пейдасына. Гарагы гапык адамың гөргүли аты хич этине-ганына чыкмаз.

Хич вагт ишиң ярыны гөркезмели дәл, гой, иш долы гутарандан соң гөрүп хезил этсинлер. Бир, ише башламак мыдама кын, шу кынлык кән вагтлап аңымыздан гиденок, шо хакыдамыз бизе иш белли-күлли тамам болангдан соңам онуң хөзирини гөрмәге пәсгел берйәр. Бейик затлардан битеви бир зат хөкмүнде гөрүп леззет алмак, онуң бөлеклери барада белли бир пикир йөретмәге пәсгел берйәнем болса, гараз, умуман аланында, бу бизиң ислег-күйсегимизи беленде гөтерйәр. Шол бейик сунгат эсери дүнйәни аңк этмезинден өң хич задам дәлди, дөрән вагтам оны энтек хич ким билмейәрди. Иң сүйҗи тагамың тайярланышына сын эт ханы, ишдәң артман, гайтам йигренҗиң көпелэймезмикә. Шонуң үчинем түрген усса, гой, өз эсерини дүвүнчекдекә иле гөркезмекден этияч этсин: тебигата эермели, ондан өвренмели, шейлелик биленем хер бир эсери диңе дөремели вагты дүнйә индермели.

Бирнеме ишевүрем болмалы. Диңе пикир эдип, ойланып гезип йөрмелем дәл--де, эйсем херекет хем этмели. Гаты алым адамлары алдамак аңсат, олар үйтгешик затлары билйәрлер-де, дурмушдакы хер гүн габат гелйән йөнекей затлары хем биленоклар. Белент затлары сызансоңлар гүнделик вакалары билмәге оларың вагтам галмаяр. Ине, шейлелик биленем олар биринҗи нобатда билэймели затлары хем, бизиң эййәм этини ийип, сүңкүни гоян затларынам билме-

йәрлер, онсоң олара көп адамлар гең галяр, махлук хасапланлар хем кән. Шоңа гөрә-де, гой, алым киши биразажык этмели ишинем билсин, иң бәркиси, өзүни бир алдатмасын, үстүнден бери гүлдүрмесин. Аңрыбаш эшретли дурмушда яшамаса-да, гараз, гүнүни тигирләп ялырак телекечилем болайсын, шунсуз хем хезиллик ёк ахырын. Дурмушыңа непи дегмесе, билимиңден не пейда? Бизиң эййамда дурмушы билмели - хакыкы билимем ине шу-да.

Говы гөрүнҗек болуп, хакыңы ийдирип йөрме, - шейтсең, бегенмегиң ерине гынанарсың. Кәбирлери саңа говы гөрүнҗек болуп, гайтам гахарыңы гетирйәрлер, себәби гылыгыңа нәбелет. Бирине яраян зат бейлекисине ярамаяр - ягшылык этҗек болды, яманлык болуп чыкды. Бир кишини нәразы эдип, ондан таңрыялкасына-да гарашма, хемаята-да, себәби дүрс ёлдан азашдың. Гылыгыны билмән, нәдип онуң гөвнүни тапҗак ахырын? Ине, шоңа гөрә-де шейлерәк ягдай боляр: ягшы дилег этмеги йүрегине дүвүп, дилине геленем гаргынч боляр, шейдибем алмытыны аляр. Кәбири дилеварлык эдип или гүймеҗек боляр, йөне ил гөргүли болса ондан нәдип дынҗагыны биленок.

Илиң ар-намысы, ылахым, сениң ат-абрайың гиреви болсун-да. Пейдаң бардыгыны анык билдиңми, шо тая еке өзүң сесиңи чыкарма-да гидибер, о диен ынамың ёк болса велин, үйшүп гитгин. Ар-намыс билен дахыллы ишде яраның болсун, себәби хер ким өз абрайындан горкуп, илиңкини гораяр. Эгер ягдайың болса, төвелчекчилик этме, ол бардыгелди башыңа дүшәйсе велин, әгәлигиң орнуны пейдаңа берәй. Гой, ишлер-ә өзара пейдалы болсун, төвелгелчилик хем умумы болсун - бу гүнки яраның бирденкә шаяда өврүлмезлиги үчин шу говудыр.

Дилемеги оңармалы: ким үчин-ә шундан агыр иш ёк, ким үчинем шундан еңил иш ёк. Боюн гачырмагы билмейән адамлар боляр - олар үчин ёл тапҗак болуп хем отурмагың гереги ёк. Башга бир хили адамлар хем бар, олар үчин гүнүң ирдениими, пейшиними, тапавуды ёк, мыдама илки айдян сөзлери "ёкдур". Бу хили адамлара тайярлык зерур. Өзем буларың башдан--аяк әхлиси үчин шол герек - кейпиниң көк вагтыны билип, шо вагтам үстүни басмалы: сүйҗи нахардан говы доянсоң зады пиңине алман, серлип ятырка барайсаң, ишиң битәймеги гаты ахмалдыр. Үстесине-де, эгер дилегчиң бир гизлин ниети-бейлеки ёк дагы болайдыгы, шады-хор-

рамлык гүни худай ёлы берилйән гүне өврүлйәр, ол бу гүн, бай, тархандөкерлик эдйәр-ә. Йөне гөзүң алнында бириниң райыны йыканларыны гөрүп дуркаң, хергиз дилег эдиҗи болаймагын - икинҗи сапар "ёк" диймек эшекден палан алан-ча-да ёк. Гайгылы вагтыңам ишиң угруна дәл-дә. Өңүнден бойнуна гоймагам эрбет дәл, алыш-чалшың башлангыҗы ялы бир зат-да бу, сениң билен үзүлишмесе, барыпятан пес адам болдугы.

Өңүнден ягшылык эдйән ялы эт, соңундан сылаг ялы болар. Бу гаты өкде сыясатчыларың усулы. Улы хызматлар битирйәнчә - ыззат-хормат - миннетдарлык сынагы. Шу хили өңүнден билнип эдилйән ыззат-хорматың ики саны зыят тарапы бар - сылаг берйәниң чаласынлыгы сылаг аляны боюн эдйәр. Шол бир сылаг-совгат хызмат битенден соң борҗуңы үздүгиң боляр, оңа ченли болса ол - карзды. Борҗуң инчеден ызарлаян бу ер чалышмасы ёкарда дураның үстүнде ятан сылагламак борчнамасы ашакда дураның үстүне атыляр, ашакдакы мунуң үчин таңры ялкасын айтмалы. Шу хили сылашык ыграрлы кишилере мувапыкдыр, дейюслар үчин болса үзүлишмек индиден бейләк үзеңңи дәл-де, эйсем җылав болармыка диййән.

Улуларың сырына аралашмагын. Пөкгүҗе көкелерини пайлашяндыр өйдйәнсиң велин, пөкгүҗе яраларыны бөлүшйәндирлер. Гаты кән сырдашлары шейдип өлүп-йитип гитдилер. Сырдашам шол бир күлчеҗик-дә, оңа-да шол тәлей гарашяр. Хөкмүрован патыша сырыны саңа яйян болса - бу голдав дәл-де, салгытдыр. Көплер оңа шуны ятладып, ширин җаныңдан җыда дүшди, хөкүмдарлар өз эден сүтем-зорлукларыны билйән адамлары ек йигренйәрлер. Кимем болса бири, ылайта-да элинде зоры бар киши саңа ченденаша гарашлы болса, шундан горкгун. Өз эден ягшылыгың үчин ягшы гөрүшсең гөрүш-де, онуң мымык гүррүңине тен бериҗи болайма. Ылайта-да достлуклы ач-ачан гүррүңден горк: иле өз гизлин сырыны айдып, илиң гулуна-да өврүлди. Бейле-бейле ишлер җенапларың асыл этҗек иши дәл, шонуң үчинем узага гидип билмез. Ол өзүниң элден гидерен азатлыгының тешнеси, шоңа гөрә-де ол шоңа етмек үчин әхли зады депелемәге, хатда адалаты депелемәге-де тайын. Шейлеликде, хич илиң сырыны диңлеме, өзүңем иле яйма.

Өзүңе нәме етмейәндигини билмели. Көп адамлар, долы кәмиллиге етмек үчин хөкманы болан хайсыдыр бир сыпат-

дан махрум болмадык болсалар, аркайын шахсыет дережесине-де етип билйәрдилер. Башга бирлери болса, өзүни биразажык дүзедип, хас хем кән үстүнликлер газанарды. Киме аграслык етмейән болса, шонуң үчинем гүл ялы башарныгы сөнүп йитип гидйәр; киме-де адамлар билен арагатнашык эденде сыпайылык етенок, бу кемчилик бир өйден гирип чыкян адамлар үчин, хасам бетер өзүне гөвни етйәнлер үчин әшгәр гөрнүп дуряр. Булар-а бирнеме батырлансалар, бейлекилерем аз-кем аграслансалар говы болҗак. Эгер шу кемчиликлериң өзүңде бардыгыны билсең, олардан дынмак гаты кынам дәл - эндигиңи икинҗи бир хәсиетиңе өврүрҗек болуп дырҗашаймалы.

Ченденаша пайхаслам болма - иң говусы, этҗек ишҗагазыңы билмек. Билмелисинден көп билсең, гаты инчеден ызарлаянлыгың билен илден тапавутландыгың, ниреде инчелйәнем болса, хөкман шол ерденем үзүлмели, иң говусы - ил билен гелен той-да байрам. Элбетде, кән билйән адам болмак говы зат, йөне өз гепини гөгертҗек болянлардан худай сакласын. Нәче көп селҗерсең, шонча-да көп җедел дөредерсиң. Иң говусы, иш хакда сагдын пикир эдип, галан бош гүррүңи гырада гоймак.

Дүнйәден бихабар киши болан бол. Белет адам нәме, шо-да муңа кәте ынанман дуранок: шейле бир ягдайлар боляр велин, шонда акмак болан киши болсаң, иң акыллы адам болдугың. Акмак болмалы дәл-де, акмак болан болсаң утанян ериңем боляр. Самсыкларың янында даналык герек дәл, дәлилериң янында-да акыллылык; херси билен өз дилинде гүрлеш. Самсык болан киши болян самсык дәл-де, эйсем шондан өмүрбойы эҗир чекйән самсыкдыр. Хакыкы самсыклык - худай тарапындыр, эмма мунуң ясамасы хем боляр - гөр сен мекирлик нирелере барып етйән экен! Говы гөрүнмегиң иң ыгтыбарлы усулы - иң акмаҗык хайваның дерисине гирмекдир.

Үстүңден гүлселер, чыда, йөне өзүң илиң үстүнден гүлүҗи болма. Биринҗиси - сыпайычылыгың гөрнүши, икинҗиси - дава-җенҗелчилигиң гөрнүши. Кимде-ким улы ил хезил эдип гүлшүп отырка гахарланян болса, ол эшекдир, шол эшеклигинем гөркезйәндир. Чызыкдан чыкмаян дегишме говы зат, йөне кимиң хайсы дегишмә чыдап-чыдамаяны онуң чыдап билиш башарныгына баглы. Ким четине дегленини гаты гөрсе, ене-де четине дегилмегине себәп боляр. Иң

говусы, үнсем бермән, душуңдан гечирип гойбер, онданам ыгтыбарлысы - җогап гайтармазлык. Әгирт-әгирт ишлериң башы дегишмеден гайдяр - дегишмәни башармак хер кимиң иши дәлдир, оңа зехинем герек, акылам. Дегишҗек адамыңы билмесең, танамасаң, дилиңи дишле-де отур.

Максадыңа бек япыш. Кәбирлери бар гүйҗүни башламага берип, хич бир иши ахырына ченли элтмейәрлер; далаш эдйәрлер, йөне довам эденоклар; дурнуклылык диен зат оларың хәсиетинде ёк. Олар берекелла гарашмасынларам, себәби, хич зады тамамламан, орта ёлда галярлар. Кәбирлери муны алңасак боланлыгы себәпли шейдйәр - бу испанларың кемчилиги, бейлекиси хем канагатлы боланы үчин - бельгиялыларың артыкмач тарапы шу. Бельгиялар башлан ишини соңуна ченли алып гидйәрлер; тә еңиш газанянчалар җан эдйәрлер, еңдиклерем дессине канагатланярлар, еңишден пейдаланмагы башармаярлар - башарҗакдыкларыны, йөне шоны этмек йүреклеринде ёкдугыны гөркезйәрлер. Бу оларың башарныксызлыгынданмы я-да еңилкеллелигинден - тапавуды ёк, барыбир, айып зат. Эгер шол иш говы иш болян болса, нәме үчин оны битирмели дәл? Эгер шол иш яман иш болян болса, нәме үчин оңа башламалы? Акыллы авчы авыны үчурмак үчин бар гүйҗүни бермез-де, эйсем өз авыны авлар.

Йөне кепдери болуп гезмегин. Йыланың мекирлиги кепдери ювашлыгы билен утгашяр ахырын! Говы адамы алдамак итиң аңсады: өзи сөзлемейән адам улы иле ынанлар; өзи алдамаян адамам башга ынанар. Ялана диңе акмаклар дәл, эйсем халал адамлар алданяр. Ики хили адам яланы аңып, онуң өңүни алып билер: өң алданып, телим сапар ягырынишлигини отладан билен илиң хасабына кейп эдип йөрен мекир адам асыл яланың торуна дүшмез. Гой, мекириң дузак гурмага түрген болшы ялы, акыллы адамам мүңкүрлик дүрбүсини голдан бермесин. Эдил өз якыныңы икилик этмәге итекләп отуран бейле гечиримли адамам болҗак болуп отурма. Кепдери билен йылан икисини өзүңде бирлешдирип, нехә нәгехан, не-де аждарха болгай.

Гадыр-гыммат билмек сунгаты. Шейле бир адамлар боляр, сен олара хызмат эдйәнсиң велин, гөйә олар шоны сениң өзүңе эдйән ялыдыр. Гөвнүме болмаса, олар алып, өзлери шоны берйән ялы. Гөвнүме дәл, хут шейле асыл. Ене бирлери бар, олар шейле бир уссат велин, чениң-чакың дәл, олар бир зат диләп, товакга эдип, сениң өзүңи хорматлаярлар, өз бәх-

битлерини хайыр-сахават эдйән адам үчин гоюлян сарпа өврүйәрлер. Иши шейле бир есерлик билен бейлесине өврүйәрлер велин, олара ягшылык эдилмән, олар саңа ягшылык эдйәрмикә өйдйәрсиң. Олар шу хили сыясат билен борҗуң тертибини чалшырярлар - асыл киме ягшылык эдилйәндигини билмесең нәдерсиң. Сениң билен сөз аркалы үзүлишип, хас өнҗейлирәк зат алярлар. Оларың гөвнүниң битмегини сен өзүңе гоюлян хормат-сылаг дийип дүшүнйәрсиң, бу саңа хош якяр. Олар сыпайычылыгы гирев хөкмүнде хөдүрлейәрлер, өзлериниң саңа минңетдар болмалы еринде-де хамала сен олара бергили эдйәрлер. Шейдибем сени дилегчә, өзлеринем хайы-ыхсанча өврүйәрлер, хай, сениң ёл болайшыңы! Йөне сыясат дагам дәл! Есер сунгат, йөне алданып әди янан хем гайтаргысыны бермән гоймаз - ялынҗаңлыга эдил шо хили хормат билен җогап берер. Онсоң хер ким өз өңки болшуна галар.

Кәте улы илиң пикир эдиши ялы дәл-де, өзүңче ойлан, өзүңче нырх кес, бу акыла гүвә гечйәр. Хич ваг. гаршыңа гитмейән адама гадыр гойма, себәби бу онуң сени сыладыгы дәл-де, өзүни говы гөрдүги. Шонуң үчинем өзүңи аллатма, ялынҗаңлыга хемаят этҗек болма-да, гайтам оны рет эт. Иң говусы, өзүңден нәгиле болуп гүррүң эдйәнлери, ылайта-да эхли говы затлар барада яман гүррүң эдйәнлери говы адам дийип хасап эт. Эдйән ишиң улы иле яраян болса, бөврүңи диңле, - бу сениң эдйән ишиң говы дәллигиниң аламаты. Кәмил зада аз-аз адам дүшүнер, гөз етирер.

Талап этмеселер, өзүңи аклаҗак болуп отурма. Эгер талап эдәйселерем, өте өзүңи аклаҗак болмак җенаятчылыгың боюн алындыгыдыр. Өңүнден өтүнч сорамак - өзүңи гүнәлемек. Тут ялы җаның сагка өзүңе ган гойберсең, не кеселиңе, не достларыңа хайыр этдигиң. Өз мамладыгыңы вагтындан ир субут эдип, иркилип ятан мүңкүрлиги оярарсың. Пайхаслы адам өмүр-өмүрем өзүне мүңкүрлик этдирмез, мүңкүрлик этселер, онуң эсгерилмедиги болар: ёк, ёк, ол шол мүңкүрликлериң хеммесини өз кемсиз-көссүз херекети билен дув-дагын этмәге чалшар.

Азаҗык көп билмели, азаҗык аз яшамалы. Кәбирлери болса дүйбүнден башгача пикир эдйәрлер - олар иш эденден кейпи-сапада гезенлерини говы гөрйәрлер. Бизе өзүмизе берлен вагтдан өзге хич зат дегишли дәл. Гиңишлиги-бошлугы болмадык затлар хем вагтдан үзңе яшанок. Гымматлы өмрүни харам ишлере сарп эдйәнлерем, ченденаша ёкары затлара ымтылып, гөргә галянларам дес-деңишигайдан адамлардыр. Аша көп ишем эдиҗи болма, илиң аша гөзүни гидерҗегем болма, бейтсең - өмрүңе палта урлуп, гөвнүң чөкүп галар. Кәбирлери шу йөрелгәни билиме-де дахыллы эдйәрлер, эмма билмейән, акыл етирмейән адамың яшанының, яшамадыгының пархы нәме!

Соңкы тәсире өзүңи аллатма. Соңкы тәсирс уюп йөрсн адамлар хем бар - акмаклыгың соңы өте гечмеклиге язяр. Шу төвра адамларың арзув-ислеги хем, пикир өврүшем йөнтемдир - соңкы галан тәсир өңкүлериң эхлисини сүпүрип ташлаяр. Олары хич бир ере чугдамлап богҗак гуманың ёк, себәби деррев йитмек билен, биринҗи душан адам өз реңкини чаляр. Олар тә өмүрлериниң ахырына ченли чагалыкдан сайланып билмейәрлер, олардан асыл сырдаш болмаз. Оларың белли бир пикирем, белли бир гызыкланян задам болмаз, мыдама үйтгәп дурандырлар. Оларда не эрк, не-де мениңки болсун диер ялы акыл-пайхас бар, хачан гөрсең я о тарапа, я бу тарапа үйгтгәп дурандырлар.

Дурмушы гутармалы еринден башламаҗак болмалы. Кә киши эхли этмели ишини соңуна гоюп, яңы ёла дүшенден дынч алмага мейилли боляр. к, бу нәдогры, илки эсасы этмели ишиңи битир, соң, вагтың галса, икинҗи дереҗели затлары эт. Башга бири болса, совещден өңүрти еңиш газанҗак. Йөне башда о диен мөхүм дәл затлары өвренмәге гиришип, абрайлы хем пейдалы билимлери өмрүниң соңуна гойян адамлар хем бар. Ене бирнәчелери өлүм пеллесиндекә, хайы гидип, вайы галандан соң топлап башлаярлар. Таглыматдакы ялы яшайышда-да этҗек ишиңи билмели.

Нәвагт терсине дүшүнмели? Гүррүңдеш адамың сапалак атанда шейдәйгин. Башга бирлери билен бар гүррүңи терсине эт; оларың "хә" дийдиги "ёк" дийдигидир, "ёк" дийдигем "хә" дийдигидир. Яманлап гүррүң эдйәндирлер, диймек, хөкман шоны говы гөрйән болмалылар, себәби алыҗы өз алҗак харыдыны арзан алмагың гамыны иййәр ахырын. Оларың өвгүсине-де гаты бир ынанып отурмагын, себәби говы адамлары тарыпламазлык үчин яман адамларам магтаярлар. Эмма яман адамлары хем, ягшы адамлары хем танан, билен ягшы, мунсуз мүмкин дәл.

Гөйә худайтарапын затлар болмадык ялы, ынсана дахыллы эхли серишделери уланмалы. Эдил шонуң ялам гөйә

ынсана дахыллы затлар болмадык ялы, эхли худайтарапын затлары уланмалы. Бейик мугаллымың өвредиши шейле, бу ерде дүшүндирип отурасы иш ёк.

Диңе бир өзүң үчинем дәл, диңе бир ил үчинем дәл, буларың икисем бидерек зулум боляр. Кимде-ким диңе ялңыз өзи үчин яшамагы күйсейән болса, соңабака хемме зат маңа болсун хем диер. Бу хили ачгөз бирем эглишик этмез, чала бир өзүне аматлы зат болса мениңки болсун диер, хич иле болсун диймез, диңе өз тәлейине бил баглаяр, бу-да ахыры онуң ишини гөрйәр. Кәте иле дегишли болма герек, себәби илиң саңа хызмат эден вагтам кән болды ахырын, онсоң хем, эгер везипәң сениң жемгыетчилик везипеси болса, улы илиң гулы болмагы-да оңар, ёгсамам, өңде бир данаң айдышы ялы, аладаңам зың, дережәңем. Эмма дуршы билен иле берлен адамлар хем бар - акмаклык мыдама чакданашалыга элтйәр, өз аягыңа өзүң палта уряң: шейле адамың еке сагадам өзүне эли дегенок, оларың эхли вагты иле гидйәр, шоңа гөрә-де олара "ил оглы" диййәрлер, ай, гараз, гепиң келтеси, улы иле говы маслахат берйәрлер-де, өзлерини ятдан чыкарярлар. Пайхаслы болсаң, бир акылы хергиз унутма:бейлеки адамлар сени саңа болсун дийип гөзлейәндирлер өйдәйме, оларың өз бәхбиди бардыр, сенден, я сениң үстүңден, гараз бир, бәхбит араяндырлар.

Өзүңи ил дүшүнйән дережә ченли песелтме. Адамларың көпүси дүшнүкли зада гадыр гояноклар, дүшүнмейән затларына-да гадыр гойярлар. Бахасы гымммат затлар говы гөрүлйәр: шу хили зада дүшүнмеселерем, ирбәри киши ялы өвен болярлар. Болмалысынданам бетер акыллы-башлы бол, кән билйәниңи гөркез, шейтсең сөхбетдешиң саңа хатыра гояр, йөне чениңи-чакыңы билгин, гараз, сөхбетдешиң гөвнүнден тур-да. Пайхаслы киши билен пайхаслы болдуңмы, мунуң догры, йөне көп адамлара бейтме, олара өз кимдигиңи билдирсең говы. Белли бир нетижә гелмәге салым берме-де, оларың келлесине өз гелен нетижәңи гуймага чалыш. Йыгыйыгыдан йүзүңе өверлер велин, нәме үчин өвйәндиклерини сора, дүшүндирип билмезлер. Дүшүнмейән затларына үйтгешик бир сырлы зат хөкмүнде баш эгйәрлер, тарыплаярлар, себәби думлы-душдан хем шу хили тарыплары эшидйәрлер.

Ишигайданчылыга, кичи болсун, улы болсун, тапавуды ёк, хергиз бипарх гарайжы болмагын - хич бир белаңың ялңыз өзи гелйән дәлдир. Бетбагтчылык хем эдил шатлыкдыр

бегенч мысалы сап-сап болуп гелйәндир. Багтам, бетбагтлыгам өз гарындашыныңка эңйәр, - шормаңлайдан бар киши гачжак, иши роважыңка-да бар киши гелжек. Иң бәркиси, шу үмсүмже кепдерилер нәме, шолар хем ак хүжре гонанларыны кем гөреноклар. Багтыгара хеммелер дөнүклик эдйәрлер: онуң өзем өзүне дөнүклик эдйәр, болайжалы задам шоңа гезек геленде терсине боляр, гөвүнлик бермек нәхили говы зат, шо-да шормаңлай адама дүшенок. Беланы гозгама, өжүкдирерсиң. Бүдремек нәмежик, бидерек зат, йөне бүдрәп, башашак пырланып гайдайсаң велин, ишиң пыррык: эшрет, говы гүнем кәмил болмаяр, яманлык хем бүс-бүтин тамам болмаяр. Бела эгер асмандан инен болса - канагат ягшы, земинден инен болса-да, акыл өврүш ягшы.

Ягшылыгы хем билип эт - аз-аздан хем йыгы-йыгыдан. Борч нәме, шоны хем ягдайың етдигинденжик алгын. Кимдеким көпден берйән болса, ол бермән, хөкман сатяндыр. Ылахым хич хачан миннетдарлык чешмесиниң гөзи гурамасын - шонуң чәгини гөрдүгиң, достлугың гутардыгыдыр. Кәте шейле бир ягдай боляр, шонда достуңдан жыда дүшмек үчин бергидар болуп йөрен хызматыңы этмесеңем етерлик: бергиңи үзүп биленок, достуң дашлашып граяр - бергидар дост дәл адама өврүлйәр. Дагданың өзүни ёнуп ясан нагкашчыны гөреси геленок, бергидарам бергилисини гөрмесе, шонча шат. Биреге, гараз, бир зат эчилйән адамың гаты башаржаң болмагы герек, өз-ә батмаз ялы, алян хем разы болар ялырак этмели-дә. Ине, шонда гадырлы боляр.

Мыдам ыкжам болуп дурмалыдыр - надана-да, хөтжеледе, гедеме-де, хер дүрли наданлара гаршы мыдам билиң гушаклы дургун. Яланчыда булар хер әдимде диен ялы душ гелип дур, оңарын болса, олар билен душушмажак болмалы. Таңрың берен хер гүни өз тәвекгеллик шай-ярагыңы пайхас айнаң өңүнде дуруп гөзден гечир, диңе шейле эден халатында, акмаклык елгинини ыза тесдирип билерсиң. Әгә болуп гез, өз абрайлы адыңа бетнамлара гара сүртдүрме. Келлесинде акылы болан әр киши хич вагт йүзи йыртык наданың пидасы болмаз. Ынсаньет умманында йүзмек еңил иш дәл, онда сансыз пәсгелчиликлер бар. Иң ыгтыбарлысы гача дуржак болмалыдыр, герек еринде хилә йүз урмагам айып дәлдир. Өкде сап атмагы оңарсаң, аңсат-аңсат гарк болмарсың. Иң эсасы болса сыпайычылык адасына тарап гәмиңи совуп, эхли бела-бетерлерден тизден дынаймакдыр.

Араны үзмежек болмалы, шуңа етирмели дәл, көпленч адамларың абрайының гачмагына шу себәп боляр. Хер кимем душманың болуп билер, йөне хер ким велин дост болуп билмез. Ягшылыгы оңарян аз-аздыр, йөне тас хемме киши диен ялы яманлык эдип билер. Лачын билен томзагың арасына тов дүшди велин, томзак онуң хөвүртгесиндәки юмурталары тогалап ере гачырып, тас лачының тохумыны гутарыпды. Гизлин душманлар аматлы пурсатың гелерине гарашып ятдылар-да, индем өрч алып аяга галдылар. Иң эрбет душманың өңки достларың ичинден чыкандыр. Олар сениң говшак дамарыңы билип, эдил шо ериңе урярлар. Иле болса гүррүң герек, бири эйле диййәр, бири бейле диййәр, саңа небси агырян киши болан болярлар, йөне бары сени язгаряндыр. Бирлери башдакы херекетиңи халаян дәлдир, сересап болмадың, шонуң үчин шейле болды диййәндир, бейлекилери соңуны оңармадың дийип хүңүрдейәндирлер, гахарыңы саклаймалыдың диййәндирлер, ахырсоңы барысы биригип хем акылсызлык этдиң-дә дийип, бир чукура түйкүрерлер. Эгер ара, барыбир, үзүлмели болса, онда ол багышланмалыдыр, йөне йигренч одуны туташдыраныңдан ыхлас мәхриңи совадан кем дәлмикә диййән. Ине, шоңа гөрә-де бу ерде мынасып ретирада барада ойланмак ерликли болар.

Кын гүнүңи биле чекишжек адамы тапмалы. Хич вагт ялңыз болма, ылайта-да нәдүрс ишде еке болма, шунда еке болсаң, әхли игенжи бир өзүң чекмели боларсың. Кәбирлери ханам өзүмдирин, солтанам өзүмдирин дийип пикир эдйәр, хакыкатда болса олар бар нәгилечилиги боюнларына аланларындан бихабар. Шонуң үчинем я сениң эдйән ишиңи аклаян, я-да сениң ишиң бишов боланда, шоны биле чекишйән адамың болмалы. Икиңе-де агыр дүшүп, тәлейиң терс гелер, түтүш болар-болмаз адамлар үстүңден дүшер. Акыллы врач кеселлә эм эденде, сыпдыран сәвлигини билип, кәрдешини чагырмага ялңышлыга ёл бермез, себәби диеңде ол маслахатчы х... мүнде оңа өлиниң мейдини гөтеришмәге көмек этди. Жебир-жепадыр сөйүнч-кәйинжи дең бөлүшмек айып дәл, шовсузлык йүкүни еке өзүң гөтержек болсаң, ики эссе агралып, халыс чекип-чыдар ялы болмаяр.

Душманчылыгың өңүни алып, оны достлуга өвүржек болмалы. Эгнинде келлеси бар адам өйке-кинеден гача дурмалыдыр, онуң ар алмак билен иши болмалы дәлдир. Бәсдешиңи сырдаша өврүп, абрайыңы нышана алып атжак болянлары галкана өврүп билмек аңрыбаш уссатлыкдыр. Шуны эдер ялы эт: миннетдар болар ялы эдип, хич дегнаңа дегере вагт гойма. Болуп биләйжек агырлыклары шады-хоррамлыга өвүрмәни башарян болсаң, яшамагың абыны-табыны алдыгың. Бахылы, ичигараны достуңа өвүрмәге чалыш.

Өзүңем аңрыбаш вепалыдыгыңы сомлап отурма, илденем шоны талап этме. Бу тайда гарындашлыга, достлуга, иң бәркиси, мисилсиз боржуңа-да әңетме. Башга бириңе ынанжыңы я-да дуйгыңы пешгеш берйәңми, берәңокмы, буларың гаты улы тапавуды бар. Иң голай гарындаш болсаң, башга гүррүң - бу ерде сыпайычылыкдан гелйән зелел ёк. Хайсам болса бир сыржагазыны достуңам гизләп билер, хатда оглуң хем бир затлары саңа айтман билер; булардан бизем бир затлар айдып, бир затлар хем гизләрис, я-да терсине; бириңе эглишик эдерис, бейлекисиниңем диенини этмерис - гөвни ачыклыгың чәгини велин хич вагт ятдан чыкармарыс.

Нәдогры ишде хөтжетлик этмели дәл. Бир хата гойберйәрлер-де, шондан соң әхт ичйәрлер; ялңышдан башлап, шолам хемишелик дурар өйдйәрлер, шол өңки эндиклеринем довам эдйәрлер. Өз яныңдан бу ялңышлыгы язгарярлар хем, илиң янында велин аклаярлар, онсоң, илки башда оларың самсык ишине эгер пайхаса сыгян зат дийип ат берен болсалар, онда соңабака хөтжетлик билен шол ишлерини довам этселер, олара акмак адыны дакаймакдан өзге алач галмаяр. Бош вада бермек хем эдил ялңыш гелнен нетиже ялы борч хасапланып билмез. Бир топар адамлар башлан ишине дүшүнмән башлап, өңкүденем бетер наданлашяр, онуң пайхассызлыгы шол чүпрәп гидип отыр, чүпрәп гидип отыр. Әхтимал, оларың ызыгидерли акмаклар боласы гелйән болмалы.

Унутмак - сунгат болман, эшрет болсун герек. Нәмәни илки унутмалы болсак, шонам бахым-бахымдан ятлаярыс. Үстесине, бизиң хушумыз шейле хилегәрем - айны бир герек вагты, ядымыза салян дәлдир, - оңа пайхаслам дийин болжак дәл. Герек дәл вагты гелйәр, герек вагтам гелмейәр. Гынанян вагтың-а үстүңи аталап дур, бегендирмели вагтам гөвни бир ялы, бирем жан чекенок. Кәте беладан халас болмагың иң говы дерманы - оны ятдан чыкармак, эмма иңе, шол дерман бизиң хакыдамыза геленок. Хакыдамызы дердимизе дерман болар ялы экди этмегимиз герек, себәби биз бехишде бармалымы я-да довзах одуна дүшмели, ялңыз шонуң өзи кес-

гитлейәр. Бу диңе гопбам адамлара дегишли дәл, олар сада гөвүнли боланлары үчин өз акмак кейпи-сапаларындан леззет алышып йөрлер.

Гөвнүңе хош яран зады өзүңки этҗек болмага чалышма. Говы затлар илиңкем болса, өзүмизиңкиден көп шатлык эчилйәр ахырын. Гымматт зат өз эесине биринҗи гүн говудыр, галан вагтың хеммесинде ол или бегендирйәр. Илиң задындан икки эссе кән леззет алярсың - бир-ә тәзе зат гөрүп хезил эдйәң, икинҗем йитер-дөвлер аладаң ёк. Өзүңде ёк зат хейҗана саляр - илиң сувам саңа дерман. Зат өзүңки болса, леззет-ә аз, хоссасам кән боляр, карзына берсеңем шейле, карзына бермесеңем шейле. Олары диңе ил үчин саклаяң, шонуң үчинем таңры ялкасының ерине гаргыш аляң.

Гүнүңи бихуда гечирме. Ыкбалың биз билен оюнбазлык эдеси гелйәр - шу сапар-а шейле эдер-ов диерсиң велин, ахмалыны агтаряндыр. Зехинем, акыл-пайхасам, эдерменлигем, хатда гөзеллигем мыдама сак болмалыдыр, чала өзүңи гойбердигиң ишиң гайтмагы ахмал. Эмма нәче эгәлик этмели вагтың ол саңа бивепалык эдйәр: аласармыклык - өлүмиң басганчагыдыр. Кәте болса бу сени алыс-алыс максатлара албай гурап алып гидйәр, көңлүге аркайынлык берип, сени гүрпбасды эдип, арыңы-мертебәңи сынагдан гечирмеги ниет эдинйәр. Той-дабара гүнлериниң нәхили горкулы боляндыгыны ким билмейәр, эмма мекириң гачгыны дабарадыр. Эйсемем болса ыкбал бизиң мертлигимизи-намартлыгымызы барламак үчин шейле бир гүн тапяр велин, бейле-бейле болар өйдүп асыл бизиң келләмизе-де геленок.

Өзүңе гарашлы адамларың этмели ишлерини анык айт. Айны вагтында айдылан агыр везипе кән-кән адамлары шахсыет этди - йүзмеги өвренҗек болсаң, гарк болуп гөрмели. Шейдип, ине, көп кишилер өзлериниң мерданадыгына, хатда окумыш алымдыгына гөз етирди, йөне себәби-вагты долмадык болса велин, олар яйдана-яйдана тә габырларына гирйәнчәлер саргарып соларлар. Агыр ише баш гошмак атабрайыңы мизана саляр - намысына эл галдырыляныны гөрсе, эр йигиде мүң адамың гүйҗи гелермиш...

Ченденаша мылакатлы болуп, бирден яман ада эе болайма. Хич зада гахары гелмейән адамың йүрегем болмалы дәл, йүреги доң адамам хич вагт шахсыет болуп билмез. Бу мыдама гаты аркайынчылыкдандыр өйдәймәң, бейле дәл-де, көпленч дуймага укыпсызлыгындан боляр. Еринде гахар этмек - шахсыетиң эдәйҗек иши. Гушлар гарантганы билен-соңлар онуң үстүне гонярлар. Сүйҗи зат билен туршы зады оңарып иймек тагам танаяның иши: диңе сүйҗиниң өзүни чага билен самсык иййәндир. Доңбагыр мылакатлы адамлар - түйс таңры гарган бенделердир.

Йүпек сөз, махмал гылык. Ок-гөврәни, ажы сөзем - гөвни яралаяр. Бир гүли-рейханың өзи тенха лукманым мениң. Өмүр базарында бир бейик сунгат бар, оңа гиңлик сатмак диерлер. Ол сөз билен үзүлишилйәр, сөзүң битирйән ишини, гөркезйән гудратыны тесвир этмек мүмкин дәл, иң ёкары гатлакларда-да шу сөвда гидйәр, бейик кишиниң агзындан чыкан келам агыз сөз улы илиң гөвнүне телвас берйәр. Эй, таңрым, мыдам ширин зыбанлы бол, душманыңа-да ажы сөз дийиҗи болма. Мылакатлы болмагың иң говы ёлы - мыдама өзүңи парахат алып бармакдыр.

Акыллы адам акмагың иң соңунда этҗек ишини башда эдер. Акыллың хем, акмагың хем эдйәни шол бир ишдир, бир тапавуды вагтдадыр: бир-ә эдил айны вагтында эдйәндир, бейлекисем шоны вагтында эдйән дәлдир. Онуң бейниси башдан терсине отурдылан болмалы, ол галан өмрүни хем шейдип гечирмели, келлесинде болмалы зат аягында, сагы-чепинде, эхли эдйән ишем чепине, эхли эдилмели ишлери велин сагына этмели. Ахыры акмак мейлетинликде-де эдип билҗек ишини өзем билмән эдйәр, акыллы велин нәмәни соңа гоюп, нәмәнем хәзир этмелидигини бада-бат билйәр, өзем шуны хезил эдип, бегенип эдйәр, өнсоң ол ишиң, гөзүңе сөвейин, битишем бир башга.

Тәзекәң тәзелигиңден пейдалан. Тәзекәң сениң гадырыңы билйәрлер. Тәзәни говы гөрйәрлер, тәзе зат өңки дурмуша үйтгешиклик гиризйәр, леззет алшыңам тәзеленйәр - адаты, өвренишилен мешхурлыкдан тәзеҗе ортамыяна зат кем гөрленок. Кәмил задам гөвшүллейәр, көнелйәр. Унутма, сениңем шан-шөхратың эдил тәзе зат кысмы узага гитмез, бир гүнден бир гүн өчер гидер. Шоңа гөрә-де сылаглыкаң сылагыңы бил-де, гөтергиленйәркәң гөтерил-де, гөвнүңдәки арзувыңа ет, соң арман этме, ёгсам соң совар гидерсиң, эхли кейпи-сапаң бахар пасслы дей совлар гидер. Ынан шуңа, херки задың өз мөврити боляр, галян зат ёк.

Улы иле яраян зады бир өзүң йигренип отурма. Эгер көпүң гөвнүнден туран болса, элбетде, бир говы ери бар болмалы-да. Йөне муны дүшүндирип болмаса-да, улы ил хезил

эдйәр. Үйтгешик бир пикир айдылса, гөвнүңе ярамаяр, халамаярсың, үстесине-де, ол ялңыш пикир дагы болайса-ха гүлкүнч хем боляр, шол пикир өңи билен гүррүңи эдилйән зада дәл-де, сениң дар акылыңы масгаралар, өз бидерек дүшүнҗәң билен бир өзүңҗик ялңыз галарсың. Ал, гowы бир зат тапып билеңокмы, өз асгынлыгыңы билдирме, делилсиз-бейлекисиз гаралап отурма, адатча, дар дүшүнҗе билмезлигиң нетиҗеси. Ил агзы керамат, я шол чындыр, я-да чын болҗакдыр.

Хер бир иш болса болайсын, эгер гаты белет дәл болсаң, өң сынагдан гечен ише япышайгын. Акыллы адам экен-ов диймеселерем, ерликли адам хатарына-ха гошарлар. Билйән адам гөвнүниң исләнини эдер, хич яйданмазам, горкмазам, йөне энтек билениң кемлик эдйәр, тәвекгеллик этмек болса өлүме мейлетин эл буламак. Сагдан йөре, улы илиң йөрейән ёлы хич азашдырмаз. Билимиң ужыпсыз болса, чаркандаксызрак ёл билен йөрәбер. Диңе билими азлар хем дәл, эхли ягдайда, билсеңем я-да билмесеңем, үйтгешик ёлдан гитмән, адаты ёл билен йөресең, акыллы болдугың.

Ягшылыгы билйәне этсең, ол саңа шонча бергили болар. Дилегчи нәче дилесе диләберсин, эли ачык сахаватлы киши оңа хер хачан диләнинден кән зат берер. Мылакатлылык диңе бир эчилмән, эйсем борчлам эдйәр, сыпайычылык болса өңкүденем улы боржы бойнуна алып, гайтаргысыны үзҗек боляр. Асыллы адам үчин мугт берлен зады үзмек ялы гымматлы зат ёк, эдил ики сапар берип, йки сапарам ики эссе гыммат сатан ялы гөрйәр - сылананы үчин, гадыры билнени үчин. Догры, дейюс адам үчин сыпайычылык хич задың алнына-да дәл, онуң мылакатлы адамың сыпайычылыклы дилине дүшүнҗек гүманы ёк.

Иш салышян адамларың гылыгыны билмели, ёгсам оларың ниетини билип билмерсиң. Себәбини билениңден соң нетиҗесине-де гөз етирерсиң, илки себәпден, диңе шондан соң хем баханадан угур аларсың. Тутук адам мыдама нәме бела гопҗакдыгы хакда велилик сатар, гыбаткеш болса яман ишлериң донуны бичер. Оларың гөзүне диңе эрбет затлар гөрүнйәр. Олар шу гүнки гowы затлары кабул эдип билмәнлериңден соң, гелҗекде-де шейле болар дийип җар чекип йөрлер. Җошгунлы адам хайсам болса бир задың дүйп маныcыны болшы ялы айдайман, хөкман ёюп гүрләр, себәби ол пайхасың диени билен дәл-де, хыҗувың гулы. Хер кимем шейле: я хыҗувына, я-да кейпиниң тутушына гөрә гүрлейәр, йөне икисем хакыкатдан дашда. Адамы йүзүнден танамагы өврен, дашкы сыпаты боюнча йүрегини ока. Шулары айылсайыл эт: ким мыдама гүлүп йөрен болса, бу самсыклыгың аламатыдыр; ким хич хачан гүлмейән болса, бар зада гахар эдип йөрен адам болдугыдыр. Мөхүр басҗак болян ялы эхли зады билҗек болян адамдан гач, ол бихая адамдыр, онуң йүпүниң үстүнде одун гоюп болмаз. Бетнышандан ягшылык хантамасыны этме, олары аллаң өзи нәгиле этди ахырын, алла-ха олары халанок, олар хем алланы. Овадан адамлар нәме диййәнизми, нәче овадан болса, шонча-да акмак болар.

Арып болмалыдыр - сыясы мылакатлылыгың җадысы шудур. Гой, сениң мылакатың бәхбит арамасын-да, йүрекден чогуп чыксын, я-да шуларың икисем болса боляр. Эгер гөвнүңден турмага хөвесек болмасалар, йөне бир мертебәң өзи етерлик дәл, диңе мертебедир сени гowы гөркезйән, мертебе патышаларың иң өтгүр ярагыдыр. Улы илиң халаян, сылаян адамы болуп етишмек шов ишидир, эмма бу меселеде саңа сунгат аркалы-да хемаят эдип болар; аллаң эчилен белент мертебесине эмели мертебе гошсаң, эдил шаплашар дуруберер. Шейдип, өзүңе вепадар тапарсың, соң хем нәме, илгүнүң хорматына, хатырасына улашар гидерсиң-дә.

Гечиримлилик этмели, йөне херки задың чени-чакы ягшы. Гопбамсырама, иле гөвнүетмезчилик этме - булар мылакатың ек йигренйән гылыгыдыр. Иле гowы гөрүнҗек болсаң, иң говусы, өңкүденем бетер сыпайы алып барҗак бол. Кәте өңки болшуң ялы сада алып барсаңам болман дурмаз, эмма хич песе гачмагын, себәби киме улы иле эшитдирип акмак хем диййән болсалар, шоңа гизлинликде-де акыллы диййән дәлдирлер. Өмрүң бойы чемчеләп йыгнанҗа абрайыңы бир гүнки акмаклык серхошлыгында элиңден акдырып билйәң. Онсоң хем өзүңи тапылгысыз бир адам хасап эдип йөрмегин. Иң йигренилйән хәсиет иле гөвни етмезчилик этмекдир, айнамагын, айнамагы айнамалы җынса пешгеш бергин. Дәли көңүл нәме, шо-да гүлкүдир. Эркек болуп гезҗекми, эркегем болгун. Зенанлар эркек кишә өйкүнип магтанып билерлер, оларың хакы бар, йөне хич терсине болуп билмез.

Тебигатдан, сунгатдан тәлим алып, өз гылыгыңы тәзеле. Хер еди йылдан адамың гылык-хәсиети үйтгейәрмиш

диййәрлер, хернә говулыга тарап болсун-да. Еди яшымызда бизе биринҗи сапар аң гелйәр, белкем, хер люстрде[1] барха кәмиллешелиң-дә! Шол өзгеришлер ясама болмагай, себәби ясама болмаса, гелҗекде-де говулыга тарап өзгерер. Себәби адамларың көпүсиниң гылык-хәсиети везипесине гөрә, байлыгына гөрә үйтгейәр, мунам адамлар бада-бат гөрйәрлер. Адам йигрими яшында тавус, отузында - ёлбарс, кыркында - дүе, эллисинде - йылан, алтмышында - ит, етмишинде - маймын, сегсенинде - хич зат бормуш.

Өзүни гөркезмеги башарян адам. Мертебәң аңрыбашы шудур. Херсиниң өз вагты бар: пурсаты элден берме, хер гүн той-байрам болуп дурасы ёк. Шейле аҗайып адамлар боляр, оларың кичиҗик мертебесем ягты сачып дур, улы мертебеси болса - улы или хайран эдйәр. Адам хем-ә өзүни гөркезмеги башарян болса, хемем онуң мешхурлык сыпаты болса - ол адама гудратлы диййәрлер. Илден гөз-гөртеле сайланмагы говы гөрйән халклар бар. Бу меселеде испанлара тай гелҗек халк ёкдур. Алланың ярадан затларының хеммесиниң нуры, ягтысы бар, себәби олар ялпылдаймалы. Өзүңи гөркезип билмек башарныгы көп задың ерини тутяр, көп задың өвезини тутяр, әхли зада икинҗи өмүр әчилйәр, ылайта-да укыбыңа голтгы берленде шейле. Асман бизе кәмиллиги багыш эденде, өзүмизи гөрмегей гөркезмек башарныгынам берди - буларың бири болмаса, ери оюлар дурар, асла бу акыла сыгҗак зат дәл. Өзүңи гөркезмәге-де башарнык герек, хатда үйтгешик говы задам ерине - ягдайына баглыдыр, ери - ягдайы душмаса, шонам гөрмезлер, танамазлар. Шуны айны вагтында билмесең, ишиң пыррык. Эмма хич бир башарныкда гопбамсылык ялы эрбет зат ёкдур, гопбамсылык бу ерде әхли ишиң үстүне соган дограп билер, себәби ол текепбирлиге голай гелйәр. Песелме-де, эселме-де, чәгиңи бил, ёгсам болгусыз адам боларсың, өзүңем ятда сакла - бу ерде үйтгәп дурсаң, халанян дәлсиң. Көпленч халатда бу сунгат дыммагы башаршыңа баглы, гараз, бир тапавудың бар болса, шоны гараз, билдирмәнҗик гөркезмеги талап эдйәр. Ерини билип дилиңи сакламак - өвгиниң иң якымлы гөрнүшидир: өз башарныгыңы инкәр эдип, илиң үнсүни өзүңе чекйәрсиң. Тутуш башарныгыңы, укыбыңы бир бада серип гойбермесең говы болар, кем-кемден, аз-аздан ач, шонда сениң укыбың хас кәнди-

[1] Люстр - бәш йыл аралыгы өз ичине аляр, римлилериң вагт өлчеги.

гине, шейле чуңдугына гөз етирерлер. Гой, өзем бир башарныгың бейлекиңе гирев болсун, ол ондан хем улы болсун, - тарыпың етсе, шонча-да ишиң ровач алар.

Сайланып өңе-де чыкыберме. Гөзе гөрнүп оградыгың, мертебәң өзи кемчилигиңе өврүлип уграр. Мунуң себәбем адатча дәл зады язгаргыч болярлар. Еке-тәк зат хернә ялңыздыр, үйтгешик оваданлык нәме, шо-да абрайыңа абрай гошмаяр: илиң бар үнсүни чекип, утандыряр, йыгрылдыряр. Үстесине-де, язгарыляңларың - геңлиги. Эмма башга бирнәчелери айып иш эдибем ил агзына дүшселер хезил эдйәрлер, ялан шөхрата етмек үчин мынасып дәллери басып ятырҗак болярлар. Хатда гаты кән зат билмегем самсык яңралыга өврүлип билйәр ахырын.

Нәразылыга мыдама гаршы чыкҗагам болуп дурмагын. Акмаклык эдип гаршыңа чыкярмы, есерлик эдип гаршыңа чыкярмы я муны хөтҗетлик билен эдйәрми, айыл-сайыл этмек герек, йөне мунуң мекирлик болмагы хем ахмал. Шейлеликде, хүшгәр бол, бирден өзүң биринҗә дүшүп, икинҗиң пидасы болайма. Ызыңа гаранҗаклап, эгә болсаң - иң говусыдыр. Оларың гуран гапанына дүшмеҗек болсаң, өз гулпуң ичинде эгәлик ачарҗыгыңы гойгун.

Ар-намыслы адам. Говулык тамам болуп, борчлар унудылды, миннетдарлык чоларды. Нәче көп азап этсең, шонча-да сылагың кем - шу төвра йөрелге ёң болды. Гиден бир бетпәл халклар бар: кимден хайынлыга гараш, бейлекисинден ыргалыга, үчүнҗи биринденем - кеззаплыга гарашыбер. Хернә илиң бивепалыгына өйкүнмели болмалың-да, эмма эгәлик үчин шо-да герек, шу хили аматсызлыгы гөрсе, барыпятан адыл адамыңам ёлуны урдураймагы ахмал. Чын арлы-намыслы йигит иле середер-де, хич вагт өзүниң кимлигини унутмаз.

Пайхаслылар омын дийсин. Мәхелләниң арша гөтерениңден мешхур адамың бипервай "хә" диени хас говы - юмшаҗык "хә" аша бегендирмейәр. Дана адамлар иши билип баха берйәрлер, йөне оларың өвгүсиниң берйән леззетиниң хич чәги ёк.

Кәте болмасаң говы - сылагың артяр, бахаң гымматлаяр. Болсаң - шөхратың песелйәр, болмасаң - улаляр. Ёкка ёлбарс дийип арзыланан, гелди велин - дагың бир пахыр махлугы болды отурыберди. Мертебе голайдан соляр - төверекдәки адамлар онуң гайрат маңзыны дәл-де, диңе дашкы габыгыны гөрйәрлер. Гөз өңүне гетирме мыдама гөречден йити-

дир, шонуң үчинем көпленч гулакдан гирйән хайран галмамыз гөзүмизденем чыкып гидйәр. Ким өзүниң ат-овазасының соңунда илиң гөзүнден йитсе, шол шөхратыны саклар. Семендери алың-да гөрәйиң, шолам хас бетер шугла сачмак үчин гайып болядыр: арзува от берип, хормата-сылага тәзече гүйч бермели.

Угур билен ягшы. Акылың өйүдир, йөне шол акылы еринде уланмагы башармасаң, ондан не пейда? Угур билйән кишилер хөкман зехинлидир, сечип-сайламагы башарянлар хем кетхудадыр. Угур тапмак таңрың берен пешгешидир, онда-да гаты сейрек берилйән пешгешидир. Оңарып алмак көплере эйгертди, йөне оңарып угур тапмак аз-аз адамлара башартды: олар зехин тайдан-да, вагт тайдан-да биринҗи болдулар. Тәзе зады хемме кишем халаяр, хер ким оны йүзүне сылҗак, үстесине-де, ол говы зат дагы болайса-ха, хасам шейле. Онда оңа етеси нәме бар. Пикир орта атыланда тәзе пикирден горкуляндыр, себәби ил билен бир аякдан гопмазлыга элтйәр, зехиниң өңүминде велин муңа етеси зат ёк! Эмма шу ики ягдайың икисинде-де, эгер шовуна дүшсе, онуң апаланҗагының хич ужы ики дәл.

Хич йүреге дүшүҗи болмагын, шейтсең масгара болмарсың. Өзүңи сылагын, шонда сени сыларлар. Өзүңи гөркезмек үчин тархандөкерлик эдениңден гысганҗырак болай: арзыланян ериңе барсаң, гүлер йүз билен гаршыларлар; товакга этмеселерем шо ере барма, гөрүнме, турмагыңы хайыш этмәнкәлерем туруп гайт. Ким бир өзүниң аладасыны эдйән болса, иши оңмаса, бар гаргынҗам бир өзи иер, барды-гелди шовуна дүшәенде-де, ол илден алкышам алмаз. Йүреге дүшгүнч адамы халаян болмаз, хер кимиң гачгыны шол, себәби онуң өзи утанманы билмәнсоң, онам чекинмән ковуп гойберйәрлер.

Башга бир ишигайдан үчин өз гүнүңи булама. Батгада кимиң гарк боляныны серет-де, бир зады хергиз унутма - ол сенем өзи билен экидер, себәби умумы беланы ики болуп чекен аңсат. Шо хили адамлар өз башына дүшен беланы чекишер ялы адам гөзлейәрлер, ишлери ровачка бу адамлар шоларың өңүнде тагзым эдипдилер, бу гүнем олара эл серйәрлер. Гарк болян билен гаты эгә болуш герек, себәби - хем оны халас этмек, хем өзүң өлмән галаймак аңсат иш дәл ахырын.

Хер өңъетене вада берип, шо керепден чыкап билмән йөрме йөне, бейтсең гула өврүлерсиң, өзем бир адамың гулуна-да дәл, мүңлериң гулуна өврүлерсиң. Бирничелер дүнйә иненден багтлы болуп догулды, олар хорлук гарасыны гөрмели дәл, башга бирнәчелери худайёлуна берилйән зады алмак үчин догулды. Пешгешлериң ичинде азатлыкдан гыммады болмаз, йөне йитирмегем аңсатдыр. Иң говусы, сен бир кесе боюн боланыңдан, гой, көплер саңа табын болсун. Хәкимлигиң бир артыкмачлыгы бар - көп адама ягшылык эдип билйәрсиң. Эмма саңа зор билен этдирилен иши рехимдарлык эдендирин диййип хасап эдәймегин, чүнки бейле-бейле ишлер көпленч хиләң гуран борҗуның нетиҗеси, шейдип сени керебе чолашдырярлар.

Гахара берлип бир иш эдиҗи болаймагын - угран угруң терсине болар дурар. Өзүни билмейән адам өзи үчин җогап хем бермез, гахар бар еринде - пайхасың иши ёк. Онда, гой, онуң ерини ики тарап үчинем дең-дерман кетхуда деллал тутсун: оюнчыдан томашачы көп зат гөрйәр, томашачы гахарлананок. Чала гахарың гелйәнини дуйдугың, пайхаса тен бергин, ёгсам ганың гызмагы ахмал, шейдибем ганҗарышмага етилйәр, бир салымда эдилен иши, телим йылда-да дүзедип болмаяр: сен-ә өкүнип, аңырсына чыкып билмән йөрсүң, илем гаргап.

Ягдая гөрәрәк болубер. Юрт доландыраңда-да, пикир өвренде-де эхли затлар ербе-ер болсун. Элиңден гелйәркә гөвнүң күйсесин. Гарашмасыз вагтам хич киме гөз дикме. Бир ище башланда сүрпеги чыкан ёлдан гитмеҗек бол, йөне хайыр-сахаватдан хергиз чыкмагыл, арзувында өкүнмегин - себәби шу гүнки йүзүне середесиңем гелмейән сувундаң эрте доя-доя ичмели болаймагың хем ахмал. Шейле бир акмаклар бар велин, оларың талапкәрлиги акмаклыгынам акмаклыгы - олар ягдая гөрә болмалы дәлмиш-де, ягдай оларың самсыклыгына гөрә болмалымыш. Эмма пайхасы бар киши акыллылыгың дүйп өзениниң ягдая гөрә херекет этмекдигини билйәр ахырын!

Адам өзүниң диңе адамдыгыны иле гөркезҗек болса, оңа шундан бетер масгарачылык герегем дәл, адамчылыгының говшак тарапына улы ил гөзүни етиренден соң, онуң эхли худайтарапынлыгы гутаряр. Зыядалыгың гыр душманы - еңилкеллеликдир. Пайхаслы эр диймек йөне адам диенден хас улы маныны берйән болса, еңил келлели адама-да чын

адам диймек болмаз. Хич бир айып ынамы шонуң ялы гачырып билмез, чүнки еңилкеллелик чынлакайлыгы арадан айыряр. Еңилкелле адам хич вагт чынлакай болуп билмез, ылайта-да эййәм яшы бир чене етип, өңрәжикден акыллы болмага чалышмалы адамдан оңңуллыга гарашма. Онсоң хем бу айып иң гиң яйран ногсан хем болса, ол шонча бетерсм йигренилмелидир.

Ким сылаг-хормата мынасып болан болса, шол иң багтлы адамдыр. Хорматлаян болсалар, о диен йити сөймезликлери герек. Межнун болуп ашык болмак йигренжс элтер; мылайымлык билен хормат кән оңушмаяр. Шоңа гөрәде гаты горкмалам дәл, гаты сөймелем дәл. Сөйгиниң соңы ювнуксызлыга баряр, о шонча көп болдугыча, шонча-да сылаг азаляр. Диңе йүрекден жошуп чыкян сөйгини гөзлемән, эйсем пайхасдан гайдян сөйгинем агтарай, бу сөйги, инс, шахсыете мынасып сөйгүдир.

Хөкман сынаг этгин. Өзгәниң акылыны билмек үчинсм эп-эсли акыл герек, - гой, бу ерде пайхаслы кишиң йитилиги билен ичини хич киме айтмаян адамың дыммалыгы ярыша гирсин. Отуң-чөпүң, дашың-кесегиң гөрнүшини, хәсиетини биленден адам хәсиетини билен хас мөхүм. Яшайшың иң непис сыры шундадыр. Демри жыңңырдысы, адамы сөзи билен танап болар. Дереге яраяндыгыны я ярамаяндыгыны сөз уршундан аңса боляр, йөне хас ынамдары - адамы ишде танасана! Бу меселеде гаты йити үшүк, ядавсыз сынчылык, инчсден ызарламагы башармак, сагдын непес герек.

Гой, адамың көңүл талвасы кәринден, байлыгындан зыяда болсун, хич вагт мунуң терсине болмасын. Эелейән везипәң хер ничик белендем болса, өз шахсыетиң хас ёкардалыгыны гөркез. Кимиң көңли бай болса, онуң иши барха ровач алып, шонча-да мертебеси галар. Кимиң көңли дар, йүреги майда болса, шолдур ишден басылып йөрен, ол ахырсоңы ишинде-де„ ат-абрайында-да хөкман хелэкчилиге учрар. Бейик Август хемише өзүниң монахлыгына дәл-де, адамдыгына бегенер экен. Мунуң үчин көңлүң гиң болуп, өз хак ишиңе ынанмак зерур.

Кәмиллик хакда. Кәмиллик адамың кешбинде, эмма, хас догрусы, гылыгында ялкым сачяр. Мадды затларың аграмы алтының бахасыны, мораль затларың аграмы хем шахсыетиң бахасыны гөркезйәр:ол зехини безәп, хормат-сылаглы эдйәр. Адамың дуркы - калбың босагасы; аграслык - яңраларың чаклайшы ялы, күтек чәклилик дәл-де, эйсем өзүңс ынанмагың нетижеси: сөзүнде тәлимдир, ишинде мәлим. Кәмиллик диңе әхли манысында адама махсусдыр - ол нәхили кәмил болса, шо хилем - шахсыетдир; ол чагалыкдан сайланып, экабыр болды, ат-абрай алды.

Талас пикир этме. Хер ким өз биленини эдйәр, хер ким өзүниңкә догры диййәр, шоны делиле гетиржек болуп хем хич затдан гайтмаяр. Көп адамларың пикиринде тарапгөйлүк бар, шондан чыкып биленоклар. Ики адамың пикири чакнышяр велин, оларың херси өзүни мамла сайяр, эмма пайхас хич вагт икилик этмез. Шоңа гөрә-де пайхаса тен берйән адам шунуң ялы чылшырымлы ягдайда говужа ойлансын-да, өз болшуна догры баха берип, бейлекиниң пикирине болан гарайшыны үйтгетсин. Гой, өзүңи бәсдешиниң орнунда гойсун, гой, онуң делиллерине дүшүнсин, ана шонда, әхтимал, өзем масгара болмаз, кишиңем гөвнүне дегмез.

Бир сөз бар: мукаддеслик. Бар задың айдылдыгы. Хайыр иш этмек - тутуш кәмиллигиң гөбеги, әхли шатлыгың гөзбашы. Хайыр иш адамы көңли пәк эдйәр, эсерден, кыяпатлы, үшүкли, дуйгур, парасатлы, мерт, эсерден, догручыл, багтыяр, хошгылав, өвгә якын, хакыкатчыл, чын ве чар тараплы батыр эдйәр. Үч саны гөвүн талвасымыз бар: мукаддеслик, саглык, даналык. Хайыр-ыхсан - бизиң кичи дүнйәмизиң гүнешидир, онуң асманам - пәк выждандыр; ол алланың ве онуң бенделериниң сөйги-мухаббетине мынасып болды. Хайыр-ыхсан эденден говы зат әлемде-де ёкдур, иле яманлык ялам эрбет зат ёкдур. Диңе хайыр-ыхсан - чындыр, галам әхли нәрселер - ясамадыр. Чуңлугам, зыядалыгам ыкбал билен дәл-де, хайыр-согап ишиң билен өлченйәр, оңа тай болмаз. Адам дирикә-хә сыланяр, өленсоң хем ятланяр.

"*Киседе гөтерилйән акыллы сөзлер китабының я-да Пайхаслар ылмының*" соңы.

Литературно-художественное издание

Бальтасар ГРАСИАН

**КАРМАННЫЙ ОРАКУЛ
ИЛИ
НАУКА БЛАГОРАЗУМИЯ**

На туркменском языке

ТПО "Рух" Союза писателей Туркменистана

Редактор Дөвлет ГАРКЫН.
Суратчы М.ГЫЛЫҖОВ.
Сурат редакторы Тахыр КАДЫР.
Техредактор Р.КОЛУБАЕВА.
Корректор Гуванч ӨДӘЕВ.

Йыгнамага берлен вагты 6.04.1992 й. Чап этмәге ругсат берлен вагты-01.04.1993 й. Форматы 84x108 1/32. Офсет усульнда нешир эдилди. Шертли чап листи 6. Учёт-нешир листи 5. Тиражы 50 мүң экз.

Түркменистан Язычылар союзының "Рух"
дөредиҗилик-өнүмчилик бирлешиги.
Ашгабат шәхери, Азады көчесиниң 5-нҗи жайы.

Отпечатано с жирных оттисков в издательско-полиграфическом концерне «Шарк». 700083, г. Ташкент, ул. Буюк Турон, 41. Зак. 1842.